Tartalom

XLVIII. ÉVFOLYAM, 8. SZÁM

1994. AUGUSZTUS

BAKA ISTVÁN: Zsoltár 3

BOGDÁN LÁSZLÓ: az erdélyi kertmozi (az elveszett temetők); a démon 4

GÖMÖRI GYÖRGY: Kóborló vasárnap F. Jolánnal (Dsida Jenő emlékének); Hóesésben; Dilemma 7

SIGMOND ISTVÁN: Megtisztulás 9

PALOCSAY ZSIGMOND: Szellő bére 15

CSÁK GYULA: A háromkezű bivalyos 17

BÁRDOS B. ARTHUR: Befordultam a konyhára...; Ez a ház 22

KÁNTOR ZSOLT: A föld szomja az ember (iránt); Tárlat (:/bíbor szótövek/:); Rezgések, vibrálás, érlelődés 24

GÉCZI JÁNOS: 21 rovinj III. 26

Fried István hatvanéves

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: Komparatív filológia és interkulturális történetiség (Fried István jubileuma alkalmából) 40

KABDEBÓ LÓRÁNT: A klasszicizálás mint intertextualitás a modernség második hullámában (1917–1919) 47

FÜZI LÁSZLÓ: Egy vitáról – és tanulságairól 52

OLASZ SÁNDOR: Márai Sándor titkai nyomában (Fried István könyvéről) 56

TANULMÁNY

FRIED ISTVÁN: Van Gogh szalmaszéke (Baka István új verseskötete) 59
BOMBITZ ATTILA: Rejtőzködések (Baka István lírájáról új kötete kapcsán) 73

NÉZŐ

VARGA E. ÁRPÁD: Az erdélyi magyarság lélekszámáról (Lehet-e hiteles, ami nem pontos? Lehet-e pontos, ami nem egyértelmű?) 78

Szerkesztői asztal ..... a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

TARDI SÁNDOR rajzai a 25., 39., 96. oldalon
és a belső borítón

Baka István

Zsoltár

Nem kértelek s nem kérnélek ma sem
Oly félszeg voltam véled Istenem
Csak vártam míg aktáid tologattad
Hogy föltekints és észrevégy de nem

A hold már kráterek pecsétnyomával
Úgy teli lett hogy rá se férne több
S te stempliztél tovább én meg feszengtem
Hajbókoló klienseid között

Nem hittem volna hogy külön beadványt
Nyújtok be végül mégis arra kérlek
Bocsásd meg nékem hogy sokat szerettem
S erényemnél többet nyomott a vétek

Egy-két paragrafust megszegtem én a
Tízből alpontokról nem is beszélve
Tudom hogy nem te én magam sodortam
Magam halálos bűnbe és veszélybe

Nem kérek tőled szívesen hiszen
Tudod hogy nem szeretlek Istenem
Hagyj élni akkor tán meg is szeretlek
S hagyj élni engem akkor is ha nem

Egek bürokratája egy pecséttel
Aláírással még megmentenél
Átkoztalak de most megáldanálak
Ahogyan áld vagy átkoz mind ki él

Bogdán László

az erdélyi kertmozi

AZ ELVESZETT TEMETŐK

Gálfalvi Györgynek részegen
dünnyögve bús régi nóta ütemére

a temetők a temetők
nem őriztük eléggé őket
kisajátítják fölszántatják
a híres erdélyi temetőket

urak diákok és parasztok
csontjait kotrógép zabálja
helytállás? álom? megalkuvás?
mindennek megvolt itt az ára!

sírköveink már dülöngélnek
részeg netán sebzett vitézek?
sértett netán éber polgárok?
mind túszai a tiszta *észnek*

az értelem itten bajvívó volt
sorsot formált s baj lett belőle
nyüzsög egy falu apraja-nagyja
csontjait küldi fel *a fénybe!*

nem tudni kar- avagy lábszárcsontok?
avaroké vagy gepidáké?
kurváké volt? vagy netalán tisztes
családanyáké? nagyanyáé?

esetleg ama molnár lisztes
nótabéli zsákjából hulltak?
piruetteztek a porondon
éltek pirultak és kimúltak

és hullt MI IS? a fellegekből
s nyerített KINEK IS? lova
hátukról égve vetült végül
mély-konkrét patkók kékülő nyoma

az életünk lassan olyanná válik
mint emlegetett molnár köténye
lisztes? sötét? vérvörös? tiszta
mint nagyanyáink szeme fénye?

ránk néznek ők tönkrevert álmok
mögül szelíden szemrehányón
lidérces táj ez ködgomoly
démon üvöltöz a mocsárból

lebontott házak füstje szállong
mindegy immár sebzett a nóta
kínok és kínrímek maradtak
„szegény bús nagyapáink óta"

árnyék kotrógép egyremegy
cserélődnek nevek a fejján
igyál komé mi *kitartottunk!*
állunk a végeken s a vártán

igyál komé a holló károg
kántálnak a győztes új népek
holnapra foglalják el végleg
múltunkat s ha lesz még? jövőnket

köd borong? végzet? délibáb?
itt már úgyis a nóta vége
elhamvasztanak s füstlépcsőkön
baktathatunk direkt a mennybe

de addig még itt a kertmozimban
vászonra varázsolom őket
visszaperlem égre vetítem
rablott sorsunk s a temetőket

a démon

ott üldögéltünk akkor (is) a kertmoziban
sütött a nap mint egy andersen mesében rút kis kacsa
a király új ruhája április volt október?
villogott a vetítővászon átmenetileg a patkányok is
eltűntek valamerre és valamelyikünk
nem emlékszem kicsoda? – tudjátok ők *a* többiek
már régen eltűntek mindannyian kitűntek a képből
itthagyták erdélyt kertmozistól most már bátran
hazudozhatsz rólunk amit csak akarsz írta egyikük
azt hiszem rio de janeiróból mert a képeslapon
küldött üdvözlet úgy ért véget hogy az *a város nem*
rio de janeiro de ez *igen! volt aki egészen a rejtelmes*
szigetig ment többen megelégedtek new yorkkal
génuával münchennel béccsel budapesttel
szegeddel vácrátóttal van aki megtalálhatatlan immár
ott üldögél egy felhőn valahol felettünk
sütő pista sütő pista
nálad van-e még a lista?
amelyikre fel volt írva
ki vitte erdélyt a sírba?[1]
ezen már lehetett volna röhögni dehát apócák ez
nem ilyen egyszerű szólalt meg másikunk és olvasni kezdte
jönnek a dúlt keblű mélymagyarok megint
fűzfapoéták fűzfarajongók jönnek a szarból[2]
mi ez? kérdezte harmadikunk idegesen egyikünk felcsattant
ez egy vers! mostanában odaát ilyen verseket írnak?
negyedikünk csúnyán káromkodott de aki elkezdte
remegő hangon meg eldadogott egy sort
ez olyan klíma itt folyton beborul
és abban a pillanatban felhőbe veszett a drégelyi rom
eltüntette önmagát a nap és az előmerészkedő patkányok
megint zabálni kezdték a vetítővászon sarkait
és nem tudtuk mostmár jönnek vagy nem jönnek az
emlegetett magyarok zöld *románokról már hallottunk*
valamit harangozni róluk már voltak képzeteink[3]
de ezek a dúlt keblűek *hát szóval ötödikünk újabb*
szövegekkel kísérletezett így éltünk akkoriban
az erdélyi kihallgatások vers-nemzetköziségében
mert minket akkor is jól hallhattak amikor nem
hallgattak éppen ki (ó a technika csodái és így tovább!)

a legszebb sport kérlekalássan az árnyékbokszolás
be kéne vezetni az olimpiákon
neveket csak az illetékes ügyosztályon[4]
de senki nem nevetett egymásra meredtünk
miközben a patkányok szorgalmasan rágcsálták a lepedőt
ezért is olyan szakadozottak ezek a filmkockák
itt-ott sötét foltok takarják a spontán módon összeverődő
tömeget de a hang igen az egészen jól jön
skandálva kizárólag egyetlen *nevet üvölt a tömeg*
igen tanácstalanul meredtünk egymásra akkor
az aranykorszak atlantiszi homálya ott gomolygott körülöttünk
csak a zombik torokhangú csatakiáltása hallatszott
a többiek mindannyian eltűntek valamerre csak én maradtam
tékozló tanú *de AKKOR még nem is sejtettem*
hogy ez a „kérdésfelvezetés" hamarosan igen komoly
választások elé állít[5] *s kihatással lesz ne nevessetek ki*
erre az egész na mire is? kihat mindarra amit ebben a
lerobbant erdélyi moziban pörgő elfuserált élet
mágnesként vonz maga köré és ne feledjétek ki a
zátonyokat sem! az erdélyi tenger tele sunyi alattomos
zátonyokkal! és aknára is hányan futottak gyanútlanul(?)
saját szavaikban amelyekből úgy-ahogy összeállt a
„vallomás" hogy ne beszéljünk azért mindjárt feljelentésről
te jószagú atyaúristen hányan! – ha balkáni (az isten)
akkor egyik szeme behunyva de nyilván a másik is sír
csípi a szarajevói lőporfüst szegény istenke
mondja kislányom
de egyébként is MIT TUDTUNK MI AKKOR?!?[6]
harmadikunk a minap new yorkból üzente hogy
szorítsa magát ökölbe
a minoritás a törpe
botorkálunk körbe-körbe[7]

1994. március 2.

1 Folklórszöveg, szerzője ismeretlen a versben szereplő – egyébként barátainak mindig is *dani* volt, itt is csak a rím kedvéért lett az, aki egyébként volt.

2 Spiró György verse.

3 Bár mostani elképzeléseimet nem szeretném azért visszavetíteni elsötétedő erdélyi kertmozinkba, mert kiderülne, mennyire szegényes volt – ebben a vonatkozásban is – a képzeletünk.

4 Szilágyi Domokos verse.

5 Aki át mond, mondjon bét is, ha a zöldeket, akkor a dúltakat is, fifti fifti – édeni örömállapot.

6 Ha egyéb nem, azért ez ebből a verseskönyvből nagyjából kiderül.

7 Szilágyi Domokos verse.

GÖMÖRI GYÖRGY

Kóborló vasárnap F. Jolánnal

DSIDA JENŐ EMLÉKÉNEK

Árnyasan álmatag nékem már nem lehetett a monostori erdő
mire én láttam más lett piszkosabb és ó be kopárabb
oda vitt ki mégis egy nyári vasárnap
a busz kettőnket F. Jolikával
– ő aki hajdan kedvese volt a drága Jenőnek
ifjúkorom csoda-költőjének már kifakultan
vékonyan és öregen (nekem úgy tűnt) bár alig őszült –
véle buszoztam ki végig a hosszú monostori úton
s már ottan az erdő gyérlevelű fácskái alatt
ettük meg szendvicseinket Jolánka mesélt
a drága Jenőről akit már annyi sok éve
Házsongárdon kripta takart mesélt a megélt
s titkolt szerelemről (vagy ha nem az volt
régi viszonyról) míg a kíváncsi ifjú ki voltam
telefüllel hallgatta ezt a csak neki megnyíló mese-forrást
„rossz lány vagy Violám csacsi és bizonyára parázna
mégis telve tevéled a lelkem" ezt sem
gondoltam valaha hogy egyszer még itt csücsülök Violával
s hallgatom hogy felidézi költőnkkel mikor itt járt
s bár a Jolánka akkor mint nő nékem „öreg" volt
hagytam hogy fűzze a szót kérdezhettem én is akármit
erdei piknik után léptünket úgy szaporáztuk
hogy hamarost odaérjünk a forráshoz mit a költő
úgy szeretett és ittam én is a mennyei vízből
Szent János kútjából és az a víz az olyan volt
hogy még évtizedek múltán is érzem az ízét –
ó ez az augusztusra eső nap nem tűnhet feledésbe
kit felidéztünk nemcsak a Költő volt aki Erdély
számos csillaga közt is tisztán egyszeri fénnyel
szikrázott ragyogott aki zendült ég citeráján
de a rózsás arcú fiú szomorú szemű ember
drága bohém aki hajdan kérte hogy emberi voltát
s emlékét őrizze volt szeretője és az ki
húsz év múlva csodálja majdpedig ötvenhat-hét
évvel később messzire tűnt lényét hexameterben idézi...

Hóesésben

az a pillanat amikor kiléptem
az angyalian puha hóesésbe
amely felitta a forgalom zaját
míg lusta pelyhek szállingóztak lámpafényen át
volt egy ilyen pillanat amikor
a város átúszott a mesébe
(feledtem minden szutykát dilettáns betörőit
pálinkaszagú csavargóit koncra éhes politikusait
és fanyar polgárait akiket szűk létbe pácolt a sors)
mesemód ejtőernyőzött alá a november végi hó
és én mint aki visszatér a gyerekkor
óvó melegébe ahogy vállig pokrócba bugyolálva
hóval behintett tarlók és házikók közt
üget velem Domoszló felé az a két ló –

Dilemma

azt elviselni hogy lehet:
tárgynak veszik személyedet!

mert a világnak tárgya vagy
bárhogy személyíted magad

és nem képes rá senki sem
hogy csak mint személyt szeressen

de nincs olyan nagy baj amíg
találsz magadnak valakit

aki megérti: szenvedés
ez a kétfelé-repedés

és befogadja magodat
amiben több vagy mint magad

SIGMOND ISTVÁN

Megtisztulás

Állunk a sorban. A kéjérzet nem az élet értelme, de köze van hozzá. Testvéreim, ez egy mély gondolat. Rá kellene szánni egy-két életnyi pillanatot, csakhogy a szellem maradandó értékeire sosem fordítunk elég időt. Tőlem jobbra színarany pillangót csicserésznek a papneveldében. Balra? A baloldal jövőképe mindig is boldogan optimista volt. A bélrákos anyátoknak kívánok ilyen boldogságot. Mondanám a dádé kinézésű kopasznak, noha a maszlag is a szellem produktuma. Maradok inkább jobb felől. Aszott lány, szemei lázban, meredten néz, kezét előrenyújtja. Vele szemben mályvaarcú siheder, képe lilába hajló rózsaszín. Egymáshoz tapasztott ujjbegyekkel egyszerre suttogják: színarany pillangót csicserésznek a papneveldében. Színészképzés. A tanár mellettük áll, üti a taktust. Most lelkesebben, most elmélázva, simogatóan, hetykén, selypítve, ordítva, fenyegetve, kéjjel, brüsszelicsipke-lehelettel, Neander-völgyi basszus, tágítsd az orrlyukaidat, tépjed a haját, vulkanikus hörgés, ez az, gyerekek, kapaszkodj a mellébe, rántsd le a gatyád, bele, fiam, bele! A baloldal jövőképe mindig is boldogan optimista volt. Jézus urunk, ne hagyj el! A kerítéshez tapadok, azaz tapasztanak. Tulajdonképpen egymás mögött kellene hogy álljunk, egyenként felsorakozva a kerítés mentén. A Jézus urunkat nem én mondtam. Én csak annyit mondtam, hogy a kéjérzetnek egyre több köze van az élet értelméhez. A Jézus urunkat a hátam mögött álló suttogta a fülembe. Egészen közel hajol hozzám, mintha fülbegyónást játszanánk. Emlékezzél reám, Uram, jöjj el hozzám szabadításoddal, hogy láthassam választottaidhoz való jóvoltodat, és örvendezhessek néped örömében, hogy dicsekedjem a te örökségeddel. Roló. Inkább a baloldal, az optimista, boldog jövőképpel. A baloldal célja nem más, mint az önkényuralom kiküszöbölése. Anyádat húznám karóba. Anyádat. Fülemüle-csattogással mondjad, édes fiam. A siheder csattog. Az aszott lány is csattog, közben ringatja a csecsemőt. Előbb megszülte. Szétvetett lábakkal vonaglott a kövezeten. Sikerélmény. A tanár könnyezik. Most szép, ószövetségi magyarsággal, tagoltan, kicsit jajveszékelve, hittel: színarany pillangót csicserésznek a papneveldében. Gyönyörű volt. Felhúzhatod a bugyit. Az első leckének vége. Amott temetnek. Kézzel vájták ki a kockaköveket, csákányt, kapát, lapátot senki sem hozott. Körbeállják a gödröt, lábbal lefele eresztik le a halottat. A feje a felszín fölött marad. A baloldal célja a kizsákmányolás és az elnyomás minden fajtájának felszámolása, akár egy osztály, egy párt, egy nem vagy egy faj ellen irányulna. Már nem szidalmazom a kopaszt. Bélrákos anyját karóba húztam, mit tehetnék egyebet? Szerepe istenítélet. Az ideológusok között ő a tékozló fiú, a tékozló fiúk között ő a homokos, és a homokosok között ő az egyedüli biszexuális lotyó, akinek az agyában termékenyült meg a vaginát célzó balos massza. Egy lépéssel előbbre léptünk. Ez is valami. Hálaima. A mögöttem szorongó a hátamra rajzolja a keresztet. Jertek, én Atyámnak áldottai, örököljétek az országot, amely számotokra készíttetett a világ teremtése óta. Lehet, hogy mi örököltük az országot, de ez a talpalatnyi föld, amelyre nehezedünk, sosem lesz a miénk. Lám, még a halottainknak is rezignált a mosolya. Most költöztetik. Egy lépéssel előbbre kellett eltemetni újra, merthogy vinnünk kell magunkkal múltunk cókmókjait is. Bosch jelenik meg ötszáz év után: a halott fejét megpróbálják lenyomni a föld alá. Nincs makacsabb

hazafi a magyar halottnál. Szétoszlóban is az élők között akar sorban állni. Az özvegy csipkebetétes gyászruhában botorkál a göröngyök tetején, közben szárított kecskehússal eteti a bambán álldogáló gyászolókat. Pedig a hal jobban csúszna. Szálka nélkül biblikusabb is. És most megcsókolom a gyászolókat sorban. Így a földi szolga. Csuháját gondosan megigazítja, hogy ne legyen rendetlen a ruházata, amikor alázatosan kiosztja a bűnbocsánat szentté magasztosult csókjait. Az özveggyel kezdi természetesen. A legáhítatosabban a homlok fogadná az isteni érintést, esetleg az arc, a hónalj semmiképpen. Csakhogy milyen az élet, testvéreim? Véletlenek ugyan nincsenek, mondják a deista bölcsek, de néha a véletlenek láncolatában főszerephez jutnak a gonosz szellemek. Most például úgy rendezték a jelenetet, hogy homlok, arc fedve legyen. Csipkefátyol fejtetőtől mellközépig. Egyedül a nyak meztelen. Egyes vélekedések szerint a nyak a testnek azon része, amely a fejet a törzzsel összeköti. Fekete környezetben hófehérnek tűnik. És általában melegebb, mint a homlok, az arc, a mellen a bimbók, a tompor és a derékhajlat. A csuhás méltóságteljes mozdulatokkal félretol egy rakoncátlankodóan fültőre kunkorodó hajtincset, aztán lassan ráhajol az asszonyi nyakra. Hűvös szellőben a nyak melege marasztaló. Ezért oly hosszú az isteni móka. Bizonyára szakajtónyi a bűn, a csókok sorozata belepi jobbról is, balról is a nyakat, néha vállcsontig csúszik alá az átforrósodott ajak. A fátyol magasba lebben. Az özvegy reszket, liheg. Zokogástól gödörmély szemét nem szűkíti könny, meredten nézi az eget. Még, mondja. Kegyelem. Ennyit még hallani lehet, aztán egymásra feszülnek az ajkak. A nyelv átalmegy és bentmarad. A szájzár a rágóizmoknak a száj kinyitását akadályozó görcse. Nincs szomorúbb látvány az összeragadt kutyáknál. Főleg, ha a szuka gyászol. A sátánok röhögőgörcsben fetrengenek: az erekcióra silányított bűnbocsánat inyükre van. Ez is a vallástörténet egyik része? Vagy csak a csuhás moralisták inkvizíciós tréfája volna? A kérdőjelekkel egyedül maradok, a kereszt a hátamra feszül, fülembe suttogja az Igét. A kecske a hibás. Nincs nyalakodóbb állat a földön. Az embernek Fia nemhiába állította a kecskéket a bal keze felől és mondá: távozzatok tőlem ti átkozottak az örök tűzre, amely az ördögöknek és az ő angyalainak készíttetett. Egy elcsorbult, életlen konyhakéssel kellene hogy kiheréljem. Csakhogy erre nincs se bátorságom, se lehetőségem. Inkább azt bámulom, ahogy az egymásba olvadt hármas ikrek, az özvegy, a gyász és a csuhás, görnyedezve vonaglanak egy éteri zenére.

Állunk a sorban. A ház még messze van. Amikor felszáll a köd, látszanak a körvonalai. Néha úgy tűnik, mintha aranykeretben fénylene, de az is lehet, hogy mennyei sugárzásban tündököl a távolban. Odabent várakozik ránk a megtisztulás. Nem ígéretként, nem jelképesen. Nem énekelnek hamis bölcsődalokat, nincs kuruzslás, ima és bajadértánc, nincsenek bordélyok és templomok, hittérítők és leszbikus angyalok, nincsenek örömök és bánatok, szerelem, gyűlölet és halál, nincsenek ármánykodó kígyók, politikusok, pártok és cinkosok, egyetlenegy pillanat van csupán. Az örökéletű. És szavak sincsenek, mert odabent mindenki tudja a lényeget: ha értelmet adsz a szónak, meghalnak benne a betűk. És abban sem hisznek, hogy a megtett út a cél maga. A megtisztulás nem könyöradomány, hanem jutalomdíj, egy olyan állapot, amelyért egy életen át sorbaállsz. Csakhogy számunkra ez még talány.

Állunk a sorban. A kerítésre feszülök. Egy egész szúcsorda mászkálhatna a szájpadlásom alatt. Hátamon a kereszt. Krákog, köhög, köpnie kell. Nincs hova. Nyakamon csorog végig a nyál. Nyalassam fel? Minek? Értelmetlennek tűnik a kötekedés, akadékoskodás. Néha oly kicsire zsugorodik bennem a hit, hogy helyet ad egy lompos bohócnak, kinek egyik orcája csupa öröm, pompa és szín, másik orcája sápadtra festett

halotti maszk. Kétely. Lehet, hogy nincs megtisztulás? S az a ház, ott a messzeségben nem volna egyéb, csak önámítás? De hát haladunk, testvéreim. Legalább három lépést tettünk meg újra. Egyik a remény lépése volt, őt ketten követték. A bodyguardok. Semmi konformizmus, újul a világ. Tökmagot áruló cigányfiú rágcsálja a saját tökmagját: piacgazdasági onánia. És jön a cirkusz. Kerítésre préselve is boldogabbak a pillanatok. Hahó, mondanám, hahó. De érdemes szólni itt? A csöndben felszívódnak a hangok, de a ricsajban semmi sem olyan hangos, mint a csönd. Kötéltáncosok reklámmosolya suhan alá, kifognám, hogy méretet vegyek róla, hadd lám, milyen formát ölt a mocsok, ha közvetlenül az ég alatt teremti a világ, aztán mégsem nyújtom utána a kezem. Mert kimondatott: röptében fogjatok fecskét, de a galambok után ne kapkodjatok, mert semmi sem jön ki belőlük, csak fos. Méltánytalanul vádolnak azzal, hogy a baloldal nem támogatja a békeharcot. Jézus urunk, ne hagyj el! Most én fohászkodtam, nem a kereszt a hátamon. Mert a baloldal fejlődéselmélete szerint, minden átmeneti visszaesés ellenére, a történelem a folytonos győzelmek sorozata. Végre megfejtettem a kopaszt: a galambfos indíthatta el benne az újabb gondolatsort. Isten szeme mindent lát, hétfőn ne egyél kakát. Erről vajon mi jutna eszébe? Hogy a folytonos győzelmeket az önmegtartóztatásnak köszönhetjük? Közben kavalkád. Grimaszokat vágó, visongó bohócok és selyembe burkolt állatszelídítők atlétatrikós légtornászokat cipelnek. Arcuk kevély, testük hordágyon. Ezeknek nem sikerült a salto mortale. Nem baj. A kardnyelőknek, lám, sikerült. Az ügyességi mutatványok közül ők aratják a legnagyobb sikert. Mert a kavalkádban nem a színek és a forgatag, hanem az események viszik a főszerepet. És a kardnyelők igazi kardokat döfnek magukba. Szamuráj hagyomány pirosfehér-zöldben? Ez nem harakiri, testvéreim. Csak folytonos győzelem. És fejlődéselmélet, és történelem. Az utolsó szamurájt széles e hazában Decsebálnak hívták, ettől latin az ábécé, és éljen Róma.

Állunk a sorban. A vészhír szárnyakon érkezik. Nem suhintja meg az arcunkat, bezuhan az agyunkba. Az adatok feldolgozására nincs idő, mindenki azt teszi, amit diktál a múlt és parancsol a jelen, a hit-remény-szeretet fátyolba burkolt, halkan sompolygó utópia. Már csak százat fogadnak odabent, merthogy vigyázni kell az arányokra. Az örökéletű pillanat csak a kiválasztottakat illetheti, a tömegméretű megtisztulás katasztrófához vezetne; ki látott még olyan világot, ahol mindenki magyar, vagy mindenki korcs, vagy mindenki kolerás? Egy magyar, egy korcs, egy korelás, még egy magyar, még egy korcs, még egy kolerás. Így áll helyre a rend, így szépül a világ. Nos, válasszatok. Százan álljanak előre, a többi várja meg a következő századot. Ez utóbbiak egy jól látható jelre jelentkezhetnek ismét. Amikor cinóbervörös kutyák fognak önfeledten röpdösni a lila macskákkal ékesített platánfák között.

Választunk. Ez az igen elmélyült szellemi tevékenység a tudatos odafigyelés rendkívüli összpontosítását feltételezi. Ilyenkor még az is előfordulhat, hogy az agykéreg egy szűkebb területén összetömörülnek az izgalom vagy a gátlás érzetei. A mi esetünkben a gátlás későn kapott észbe, s mire elrohant volna, hogy birtokba vegyen az agykéregből egy szemernyit, már ott vicsorított az izgalom harcra készen. A választás csűrdöngölővel kezdődött és csűrdöngölővel ért véget. A prológus és az epilógus közötti rész nem tekinthető egységes egésznek, hiányzott belőle a koherencia, tulajdonképpen az epizódok összefüggéstelen láncolata volt. Eltorzult arcú, visongó némberek vájták ki egymás szemét, mindenkinek nyitva volt a szája, sok ezer Csapajev hörgött szüntelen, előkerültek a fanyeles döngölőbunkók, melyeket a talaj döngetésére használtak egykoron, most pedig a választási küzdelemben lapították a bordákat, ko-

ponyákat, húst és velőt, gyermek az apját verte agyon, Rómeó megfojtotta Júliát, kockakövek csapódtak a fejeken, és az özvegynek két nyelve volt. Egyik a sajátja, másik a szája sarkából fityegett elő. A csuhás vérbe borult arccal, elnémulva nézi az eget, szemében barlangmély, ostoba üresség, akárha egy ima nélküli himnuszon törné a fejét. Kiürült szájából mea culpák vánszorognak elő , de a pusztába kiáltott szó most is divatban van, s egy odairányított döngölőbunkó kimondja rá az ámen. A csuhás sem látja meg az önfeledten röpdöső cinóbervörös kutyákat a lila macskákkal ékesített platánfák között. A kiválasztódás egyre sikeresebbnek mutatkozott, a halott fejét nem tudták időben a föld alá nyomni, de már nem is volt szükség reá, mert szétrugdosta a sokadalom. Senki sem volt levert, ernyedt vagy csüggeteg, irányításra sem tartottak igényt, mindenki a saját rendezője volt. A színész-tanár fáradhatatlan maradt, most sem tagadta meg önmagát, karját az égre emelve állt az egymáson tornyosuló kockaköveken, hangja cinegényi volt az orkánszerű bömbölésben, és ismételte, egyre csak ismételte a magáét, gyerekek, mondjátok utánam egyszerre: színarany pillangót csicserésznek a papneveldében. Csakhogy az aszott lány összepréselve feküdt valahol egy gödörben, a mályvaarcú siheder nyitott szemén sétálgatnak a legyek, a brüsszelicsipke-leheletet magával hurcolta a Neander-völgyi basszus, a taktust sem üti már senki, a színész-tanár sem beszél, a felhők közül nem érdemes leszólni. Választunk. A hátamra feszült kereszt felszívódott a sokaságban, lehet hogy csak a képzeletemben létezett, vagy az ördög angyalai verték agyon. A vallásóráról lemondtam végleg, pedig jólesett hallani, hogy mi vagyunk az Atya áldottai, akik örököltük az országot. Csak azt nem súgták a fülembe, hogy melyik országnak vagyunk az örökösei. Testvéreim, cinkosok trónolnak az égben is. Kecskének öltöztetve balra állítani egy egész nemzetet: morbid humor. De nem tudok mulatni a mennyei tréfán, nemsokára az epilógus csűrdöngölője következik, csak előbb végignézem, ahogy az állatszelídítőket felfalják a vadak, a kötéltáncosok ábrázatáról lehervadt a mosoly, egy ideig még csüngenek a kifeszített drótokon, de már nincs erejük fellendülni újra, sorban potyognak alá, hogy rothadt gyümölcsként loccsanjanak szerteszét az igencsak meggyérült sorok között. Közben sakálüvöltés. Körülnézek, hadd lám, ki az az őrült, aki még nem fáradt bele, hát én magam vagyok. Csapajevként is az utolsó. Már csak ketten marakodunk, a századik és a százegyedik. Én és a baloldal jövőképe mindig is. Nos, választunk. Hernyót már eltapostam számtalant, embert még soha. Csakhogy itt nem egy embert kell megsemmisíteni, hanem egy mankóra támaszkodó rühatkát, ami nem a hámrétegből, hanem eltorzult eszmékből táplálkozik. Mondanék valamit. Tudom, testvér, a baloldal jövőképe és a győzelmek sorozata. Nem, nem, kössünk kompromisszumot. Én eléneklem a Mennyből az angyalt, lejött hozzátok, pásztorok, pásztorok, te pedig beállsz mögém a sorba. Hátha nem veszik észre, hogy. Csakhogy kimondatott: ne kapkodjatok a galambok után, mert semmi sem jön ki belőlük, csak fos. Így hát kirúgtam alóla a mankót. Úgy nézett ki, mint egy igazi halott. Aztán mégiscsak felhangzott a proletárok indulója. Apja a történelem volt, anyja neve Zója. Én meg beállok végre a száz közé. Csend van, azaz újra csend van, aztán mégsem. Az ima nélküli himnuszok továbbra is ott nyöszörögnek a fülekben. A csuhás kiürült szemével nézem az eget, semmi sem mozdul, semmi sem moccan, pedig biztosan tudom, hogy nemsokára találkozni fog az ég a földdel, amikor a megtisztulás varázsában megkapjuk végre az örökéletű pillanatot.

Állunk a sorban. Nyugodtak vagyunk, kiegyensúlyozottak, szépek. Ahogy közelebb kerülök a bejárathoz, egyre pompásabb és díszesebb a lelkemben zöldellő oázis, aranyhalacskák játszadoznak a türkizkéken csillogó patakok vizében, majmocskák ug-

rándoznak a pálmafák hatalmas levelei között, minden égtájon fénylik egy-egy hajnalcsillag, igen, testvéreim, még csak a megtisztulás leheletét érzem, de már nem hallom a hamis bölcsődalokat, nincs kuruzslás és bajadértánc, nincsenek bordélyok és templomok, hittérítők és leszbikus angyalok, nincs születés és halál, csak egy pillanat van, egyetlenegy pillanat csupán, az örökéletű. Nyílik az ajtó. Márványpadlózat, aranyban csillogó falak, a mennyezet gyémánt. A monumentális színpadon drágakövek sokasága ragyog a mennyei fényben. Oldalt tompa fényű, hatalmas trónus. Igen, tudom már. Az örökéletű pillanat ezen a trónuson vár reám. És elbűvölő zene. A dallam, a ritmus és a harmónia lenyűgöző tökélye. A szférák zenéjét elképzelni sem tudjuk odakint, mintha ezernyi hárfán pengetnének egy soha nem hallott hallelujá t. Angyalok lebegtetik bíborpalástjukat a fényárban fürdő színpadon, körülvesznek, felemelnek, lehántják rólam a ruhát, a megszakított, bemocskolt földi rongyokat, bűnös múltamnak jelképes foszlányait, de a jelképek mellett ott állok én magam, felajzottan, hangok és fények ölelésében, de belül még mindig tisztátalanul. És a bíborpalástok is aláhullnak sorban, a csóré angyalok duzzadt ajkukkal szántják végig a testemet, szín- és fényfoltok vibrálnak a szemem előtt, káprázat, szédület és látomás, hatalmas keblek, mellbimbók és szőrzetek, tomporok és szeméremajkak csúszkálnak rajtam fel s alá, vonaglanom kell körülöttük, rajtuk s bennük is, és hörögnek és izzadnak és szárnytalanok, mint a kiéhezett özvegy némberek, testvéreim, semmi sem tökéletes, és a megtisztuláshoz göröngyös út vezet, a kárhozat, a gyalázat, az átok útjai. Cikázó fecskékre vártam idebent, de fecskéknek itt nyoma sincs. Egy mennyei végzetdrámában osztották rám a főszerepet, hogy megkínzottan fetrengjek az ocsmányság feneketlen bugyraiban, hogy a bűnös lelkek túlvilági szenvedése legyen az enyém. Annyit még látok, érzékelek, hogy a csóré némberek jelenése hirtelen véget ér. Talán négyen cirógatják meg a fejemet, tekintetük fátyolba öltözött és lágyan integetnek felém, a többiek szótlanul, vicsorítva hagyják el a színpadot. Aztán már semmi sem marad, csak a delejes álom, kábultság, homály: a baloldal jövőképe, a győzelmek sorozata, a szuka gyászol, színarany pillangót csicserésznek a papneveldében, örököljétek az országot, a kecske a hibás, bodyguardok, reklámmosoly, galambfos és békeharc, salto mortale és Decsebál, magyarok, korcsok, kolerások, cinóbervörös kutyák, szép új világ, szép új világ.

– Mi akarsz lenni?

Az éteri hangok baritonban is tüneményesek. A trónuson kuporgok ernyedten, aléltan, meztelenül, szememet csak résnyire nyitom, hogy fokozatosan próbáljam befogadni az újabb káprázatot. Haldokló betűkből keltek életre a szavak, ám lehet, hogy időközben megváltozott idebent a szabály, a megtisztulás folyamatában bizonyára elvetették a sztereotípiát, az öröktől fogva érvényes gépiesség a bűnökben fogantak lelemménye, lám, még az öröm is helyet kapott idebent, érzem, ahogy átmelegednek tőle a zsigereim, a bőröm, a szemgolyóm, a herém és a tenyerem, testvéreim, örömmámorban jelenthetem: itt az angyalok is magyarok. Az enyém, aki számomra kiosztatott, szőrös ábrázatban mutatja magát, bajsza van, szakálla van, hajtincsei csimbókokban ragadtak együvé, termetre nézve törpe, de mélybarna szeméből a tisztánlátók fenségessége áramlik felém. Csak egy aprócska, jelentéktelen hiba van, nem értem a kérdést, a bamba, csökött szellem reménykedve tátog segítség után. A mélybarna angyal látja arcomon a borút, segítségemre siet:

– Ha a karma törvényszerűségét követed, sokkal kívánatosabb frekvenciára válthatsz, amely nem csupán a jelenlegi inkarnációdat teszi jobbá, hanem az eljövendő életeidre is jó hatással lehet. Szóval mi akarsz lenni?

Testvéreim, ez még nem az a kéj, amelynek köze volna az élet értelméhez. Nem tudom, milyen oázisban vagyok, de nagy fehér pelyhekben hull a hó, az aranyhalacskák kisápadtak, a majmocskák nem ugrándoznak már sehol, egyetlenegy hajnalcsillagot látok, de az is éppen hullóban van, a trónus hideget lehel, az acéllemezek hűvösek, a huzalok csiklandozzák a bőrömet, aztán ráfeszülnek a homlokomra, csuklómra, bokámra, de ne soroljam, mert huzalok veszik körül az egész testemet.

– Tízig számolok, addig válaszolnod kell.

– Egyetlenegy pillanatot akarok. Az örökéletűt. A megtisztulást.

– Veled kivételt teszünk – mondja a mélybarna –, lehetsz fogalom is, tárgy is, személy is. Elmondom sorban, hogy mi lehetsz, aztán tízig számolok, és megnyomom a gombot.

Testvéreim, törjétek be az ajtót, vagy mondjatok értem egy imát. A hóhér már ekszтázisban van, hangja betölti a termet, ismét felcsendül az éteri muzsika, csak most disszonáns jajveszékelésnek tűnik, vijjongnak, sípolnak a hangszerek, dobpergés zakatol a fülemben, kivégzőosztag várakozik a hajnali derengésben, kiéhezett némberek settenkednek a hátam mögött, de hallom a basszusra váltott hangot is:

– Lehetsz magyar átok, vagy hamutartó Lenin asztalán, lehetsz özvegy, csuhás vagy kardnyelő, bohóc, kötéltáncos vagy vallástanár, lehetsz aszott lány, mályvaarcú siheder, színész-tanár vagy a baloldal jövőképe mindig is, lehetsz Csapajev, Zója vagy akárki, még te magad is lehetsz, amilyen voltál. Válassz. Kezdem a számolást.

– Halál akarok lenni! – kiáltom. – Halál.

– Az nem lehetsz – mondja a hóhér –, a halál én vagyok. Az örökéletű pillanat az enyém, a megtisztulás egyedüli részese vagyok. Maga a megtisztulás.

Hallgatom a számolást. Nem tudom, ki voltam, ki vagyok. Lehet, hogy voltam már magyar átok és hamutartó Lenin asztalán, lehettem akár a baloldal jövőképe, vagy én magam többször is, de már nem akarok lenni senki és semmi sem, egyedül a halál szerepe állna jól nekem. És maradt még annyi erőm, hogy legyőzzem a delejes álmokat és a jajongásra váltott éteri muzsikát, a márványcsillogást és az aranyba öntött falak káprázatát, a kárhozatot, a gyalázatot és az agyamra telepedett homályt. A huzalok közül kellett hogy kiszakítsam magam, a többi már csak egy mozzanat, az áldozatokból könnyen lehetnek dicsfénnyel övezett hóhérok, szemem színe mélybarna, hajam csimbókokban lóg alá, törpe vagyok és az ekszтázis maga. Nem számolok, csak osztom a végzetet, a döngölőbunkót a kezembe nyomják a mögöttem összecsődült meztelen angyalok és csóré némberek.

– Mozgás, lányok. Villamosszéket bekapcsolni, bíborpalástot fel.

Hangom szigorú, mert a munkamorál itt is azt jelenti, mint mindenütt. Én is igyekszem. Az ajtóhoz lépek, a kukucskálón szemügyre veszem a soron következőt. Szemében aranyhalacskák játszadoznak a türkizkéken csillogó patakok vizében, és majmocskák ugrándoznak a pálmafák hatalmas levelei között, és ott fénylenek a hajnalcsillagok mind a négyen. Minden rendben van. Megnyitom az ajtót, és búgó hangon kiszólok:

– Jer, picim, jer, picinyem.

PALOCSAY ZSIGMOND

Szellő bére

Hajdan – szélmónár *koromba'* –
rozsot hoztak a malomba.
Abból sült a legjobb kenyér;
íze, süteménnyel felér.

Híres vótam, gazdag vótam;
bratyiztam a drótostóttal.
Cserépfazakam rotyogott
– puhígatta a dagadót.

Kecském nyóc vót, s hét gyermekem.
Nullásliszt*es lett fenekem,*
ha a szuszékre leültem
– szélnyugtával lefeküdtem.

Minden jól ment. Kutyám is ett.
Feleségem szép kendőt tett
vasárnapon a kontyára...
Mit írjak a szél kontjára?

Azt, hogy egyszer megbolondult,
és duzzogva nekemfordult:
– Hun a bérem?! Eddig fúttam!
Rózsás fellegeket túrtam.

– Jól tetted; sze' az a dógod.
Szélkerekem körbehordod...
Forog a kő – foga őröl.
Mónár lőrét – újbort hörböl.

– Nem igazság! Nyugszom – mátul!
S te gyártod a szelet – hátul!
Hadd lássuk, hogy megy-e vele,
ha a garat rozzsal tele.

– Bolond lyukból fújsz, te, Szellő.
Jobbik eszed szedjed elő.
Pénz kell? Liszt kell? Bankót kaphatsz.
Könnyű holmit elragadhatsz.

– Pitypangpelyhet – ezret fújnék!
Dalmahodó felhőt bújnék
katángnál is kékebb égen
– feletted – a faluvégen.

– *Hm! Biza, ez szép gondolat.*
Fene egye a dógodat!
Ősszel kívánsz nyárihavat?
Sepregess a hársak alatt!

– *Ne dógoztass! Adjál pelyhet!*
Tízszer százat: éppen ezret...
Játszhatnám! A seprés: munka.
A nyírág is... szörnyen unja.

– *Ez nem nyugszik. Ha megvadul,*
szélkereket, tetőt gyalul.
Még rosszabb, ha megsértődik;
más megyébe elszegődik.

Édegessük csak... No, lássuk...
Csábos holmit hun találunk.

*

Ide figyelj, szógám, Szellő.
Tudok ám egy lingó-lengő
játékszert a szélárnyékban;
FÚVATLANUL ÁLLNAK OTTAN...

Azt még Ükapád se' járta.
Orkán lehe meg nem rázta.
Pitypangpehelybolyhos fűszál!
Százezerszám terem – ott áll.

– *Ott áll?! – Árván. Árvalányhaj.*
Megőszülő pusztai faj.
– *Fussunk! Fújjunk! – Széltől védett.*
Szárnyad oda el nem érhet.

– *Akkó' mi lesz?!* Vésszé vadítsz!
Csudafüvedtől elszakítsz?
– *Dehogy, dehogy. Azt nem teszem.*
Kalapomat előszedem.

Rég volt... Mikor legény vótam,
árvalányhajcsokrot hordtam
a tökfedőm *szalagjában...*
Bent csücsül a padládában.

– *Hozd ki! Hozd ki! – Hozom máris!*
Félkezemmel a létrát is.
Tesszük a szélmalom hegyébe.
Ott fúhasd – a tetejébe.

Csák Gyula

A háromkezű bivalyos

1.

Az elhanyagolt park odvas törzsű fái között fagyos szél süvített. Piszkos színű, rongyos felhők nyargalásztak az öreg fák fölött; időnként belezuhantak a ritkás lombozatba, majd gyorsan szertefoszlottak. Mesterséges kis tó fekete színű vize fodrozódott a közelben, meg méteres vastagságú, gyommal borított falmaradványok meredtek az égnek; a hajdan pompás kastély konokul kitartó őreinek tűntek. Távolabb, körös-körül zsírosan fénylő friss, őszi szántás, a felhők burkolta messzeségekig. A tó egyik szélén magasra nőtt, csupasz nádszálak borzongtak, akárcsak én: úgy éreztem, hogy múmiák lakta szigeten vagyok. S egyszercsak mozdulni kezdtek a múmiák: vacogva felidézte emlékezetem és dúsította képzeletem a közel fél évszázaddal korábban itt megtörténteket. Jelen voltam, de észrevétlen, mert senki nem vetett ügyet a kis mezőgazdasági cselédre, aki íme: krónikása lettem – láthatatlanul a valaha látottaknak.

2.

A kulcsár jelentette, hogy Béni bácsi, a siketnéma bivalyos egy emberi kezet lelt a parkban.

– Mifenét?! – meredt rá az intéző.

– Egy kezet – ismételte a kulcsár, még mindig merev tartásban.

– Beszéljen világosabban! – kiáltotta a cingár intéző.

A kulcsár most felé fordult. Eddig ugyanis az ablakmélyedésben terpeszkedő, ragyás arcú őrnagyot figyelte, mert voltaképpen az őrnagynak jelentett. Katonaviselt ember volt, s a tiszti ruha látványa rántotta haptákba. Az őrnagy azonban nem adta jelét, hogy figyelne rá. Kipillantott ugyan a kezében tartott francia nyelvű horgászkönyvből, de aztán újra belebújt a könyvbe, meg beljebb fészkelődött az öblös fotelbe is.

– Világosan mondom én, kérem. – Sértettség érződött a kulcsár hangjában. Tartását is ellazította, jelezve, hogy az intézővel szemben semmi alárendeltségérzete nincsen. A tüdőbetegnek látszó fiatalember egyébként is alkalmilag megbízott intéző volt. Négy hónapja került a birtokra mint gyakornok, a katonának behívott, régebbi intéző helyére. – Egy emberi kezet lelt a bivalyos a parkban – tette előbbi szavaihoz a kulcsár, aki érett kora okán is igazolhatónak vélte, ha nem alázatoskodik a gyerekképű előtt. – Így, csuklóformáig van meg – magyarázta és mutatta is. – Tele gyűrűkkel. Csupa arany meg gyémánt.

A kulcsáron, az őrnagyon meg az intézőn kívül még két férfi tartózkodott a nagy méretű, zöld színűre tapétázott szalonban. Utóbbiak ovális márványasztalnál ültek és kártyáztak. Az utolsó szavakra felfigyeltek.

– Úgy értsük, hogy csak egy kezet? – kérdezte egyikük, aki zömök, pirospozsgás, élénk mozgású ember volt. Az őrnaggyal érkezett, s úgy mutatkozott be az intézőnek, hogy ő haditudósító. Az őrnagy az elmenekült birtokos közeli barátjának mondta magát.

– Semmi mást? – kérdezte a márványasztalnál ülő másik, zilált és ritkás hajú, s egyéb tekintetben is lompos, idős férfi, aki ugyancsak az őrnaggyal érkezett, s akiről azt súgta az intézőnek az újságíró, hogy ez valami zenész, de nem ez a lényeg, hanem

az, hogy az őrnagy által bújtatott zsidó. Hozzátette az újságíró, hogy ezt a vircsaftot nagyon helyteleníti, de sehol nem jelenthette az ügyet, és nem léphetett fel a délceg őrnaggyal szemben sem, akit feltehetően lepénzelt a zsidó, s ráadásul az őrnagy állandóan kioldott pisztolytáskával közlekedett...

– Semmi mást, kérem – közölte a kulcsár ezúttal a levegővel. – Azt mondja az öreg: úgy hevert egy bokor tövében, mintha kesztyű lett volna. Előbb nem is akarta felvenni, de azután, amikor odább rúgta, hát megcsillantak a gyűrűk.

Az újságíró felállt a márványasztaltól, jött-ment, aztán megállt, és a talpain himbálta magát, miközben fehér betétes cipőjét figyelte.

– Sajátságos – dörmögte, majd egy gondolattól indíttatva felélénkült. – Úgy értem... a kéz tulajdonosa, vagyishát a... tetem, sehol nem látható?

– Így van, kérem.

– Mért gondolja, kedves szerkesztő úr – szólalt meg a ragyás arcú őrnagy zengzetes, mély hangon –, hogy ahhoz a kézhez feltétlenül tetem tartozik? Látszik, hogy Ön még nem szagolt elég puskaport. – A széles ablakpárkányra helyezte olvasmányát, kitornászta magát a fotelből, ruganyosan a pirospozsgáshoz lépkedett, és vállára helyezte egyik kezét. – Van fogalma, kedves szerkesztő úr, hány darabra szakadhat egy ember?

Az asztalnál maradt lompos öreg összerándult, a szerkesztő viszont harciasan szembefordult a tiszttel.

– Már megbocsásson, őrnagy úr! Csak nem képzeli, hogy valaki elveszíti egyik kezét, aztán vidáman továbbsétál?!

– Nem mondtam, hogy vidáman, és azt sem, hogy továbbsétált. Csak azt mondtam, amit mondtam.

Az újságíró tovább kakaskodott.

– Egyszerűen elképzelhetetlen, hogy egy kéz, hangsúlyozom: egy kéz és semmi más, csak úgy a park bokra alá repüljön.

– Odarepülhetett – bólintott meggyőződéssel az őrnagy, és szúrósan a kulcsárra nézett, aki ettől ösztönösen ismét haptákba rántotta magát. – Odarepülhetett éppen egy repülőről, esetleg egy harckocsiról.

– Képtelenségeket beszél, őrnagy úr! Ha egy repülőgépen vagy egy harckocsiban akkora robbanás történik, amely egy emberi kezet leszakít, akkor az egyebet is roncsol, akkor annak a repülőgépnek le kell zuhanni, annak a harckocsinak el kell pusztulni! És tudnak arról – förmedt a kulcsárra –, hogy a közelben lezuhant egy repülőgép, vagy kilőttek egy tankot?!

A kulcsár örült, hogy kiszabadulhatott az őrnagy tekintetének a szorításából, ezért eltúlzott készséggel felelt:

– Odébb... a csatornahidat verették az oroszok. Meg oda bomba is hullott. Azt mondják, amerikaiak voltak...

– Odébb, odébb... Mennyire odébb? – csapott rá újabb kérdésével az újságíró. – Milyen messzire van innen az az odébb?!

– Hát... jó öt kilométer lehet...

– No, lám! – fordult diadallal az őrnagyhoz a zömök férfiú. – Olyan légnyomás nincs, amely öt kilométerre röpítsen egy... tárgyat. Ráadásul egyet, amit direkt erre a célra kiválasztott. Ilyen okos, ilyen szelektív légnyomás nincs!

Nagyon magasról és mosolyra görbült szájjal nézett rá az őrnagy, és visszasétált foteljéhez. Belesüppedt, kézbe vette könyvét, és csak ezután szólalt meg:

– A légnyomások természetéről nem kívánok laikusokkal vitázni. Mindenfajta légnyomást ismerek. Talán azt kivéve, amely Önt érte.

– Ezt a hangot nem tűröm! – toppantott pipacsszínűre válva az újságíró. A lompos és rongyos alak most felállt az asztal mellől, és fakó hangon, asztmásan lélegezve, széttárt karokkal azt mondta:

– Uraim... Könyörgöm, uraim... Ne bántódjanak meg, de mire ez a vita? Nem elég, amit a sors akaratunktól függetlenül ránk mért? – Apró ráncok özönével barázdált arcát most a kulcsárra emelte, de hangja és tekintete éppen olyan könyörgő volt, mint korábban. – Kedves uram, ne terheljen bennünket ezzel az üggyel.

Most a cingár intéző kapta össze magát, aki legszívesebben már az első percben kipenderítette volna a kulcsárt, de a többiek, mindenekelőtt pedig az őrnagy miatt, eddig fékezte magát.

– Igen! Mi a fészkes fenének jön ide ilyesmivel?!

A kulcsár bozontos szemöldöke megrezzent, de őrizte méltóságos tartását az intézővel szemben. Válasza hangsúlyosan nem az intéző kérdésére adott válasz volt.

– Arra gondoltam, hogy mégiscsak egy ember... darab, és hát ne huzigálják itten... Meg aztán a gyűrűk. – Most mondta ki azt az igazságot, amire korábban is gondolt: – Sok pénzt érhetnek azok. Mi legyen azokkal?

– Leszedni a gyűrűket?! – rikácsolta felháborodottan az újságíró. – Ez közönséges hullarablás!

– Miért lenne hulla egy végtag? – zengett az őrnagy hangja. – Járt már ön tábori kórházban? Amikor tömegesen csonkolnak? Valamely testrész csak addig emberi, amíg emberhez tartozik.

– Önnel nem vitázom! – legyintett az újságíró mérgesen, és megint a kulcsárra meredt. – Esetleg már... le is szedték a gyűrűket?!

– Nemigen lehet, kérem – mondta higgadtan a kulcsár. – Az a kéz ugye, egy kicsit... meg van püffedve...

– Jajj, ne! – nyögött fel a lompos, és a szoba távoli sarka felé sietett. Az újságíró megvetően pillantott utána, majd nyersen a kulcsárra szólt:

– Hozza be azt a kezet!

– Szükséges ez? – fordult vissza kétségbeesve a távolba menekült öreg. A köpcös újságíró felfújta magát, és patetikusra igazítottan, orációzva mondta:

– Ameddig mi itt vagyunk, uraim, addig a kultúra és a civilizáció is jelen van! Az a kötelességünk, hogy ennek a tudatában cselekedjünk. Tegye tehát, amit mondtam, és hozza be! – utasította a kulcsárt, aki először most jött némi zavarba. Toporgott, és tanácstalanul ingatta a fejét.

– Hoznám, kérem, de senkinek nem adja oda... Zsebre dugta az öreg, és ott markolja...

Az őrnagy hahotára fakadt. Kihullott kezéből a könyv, hátravetette fejét, és úgy kitátotta nevettében a száját, hogy előcsillantak fémszínű őrlőfogai.

– Zsebre dugta... ta... ha-ha-ha... mind a három kezét! A háromkezű bivalyos!... Tessék, tessék besétálni, itt a világ legújabb csodája!

Az újságíró is elmosolyodott, de hamar szigorúra igazította arcát, és ismét a kulcsárra parancsolt:

– Hozza be a bivalyost is... mind a három kezével...

3.

Az ovális asztal közepén, a bivalyos szétterített, földszínű zsebkendőjén hevert a szürke kéz. Annyira sértetlen volt, hogy ha nem ismerték volna eredetét, gipszöntvénynek vélhették volna, amelyet bizarr képzeletű szobrásza valódi ékszerekkel díszített.

– Iszonyat – fordult el egyetlen pillantás után a ráncos, idegen úr. El is lépkedett, és szinte jajveszékelt. – A megcsonkított emberiség, a szörnyűséges háború szimbóluma...

– Inkább szép – suttogta megbűvölten az újságíró. – Nézzék meg, uraim – emelte feljebb a hangját, majd tovább fokozódott lelkesedése. – Nemes vonalú kéz! Feltehető, uraim, hogy ez a kéz, amíg... működni tudott... zongorázott, festett, verset írt, operált, vagy áldást osztott. Igaz, ez lehet egy pap keze...

Időközben az őrnagy ismét kézbe vette a könyvet. Nem olvasta, hanem lehunyt szemekkel motyogta a betanult szöveget: „Ha Ön biztosra akar menni, akkor viharos időben dobja be a horgot, amikor félnek a halak és összezavarodva, hirtelen elfelejtve szokásaikat, pánikszerűen röpdösnek a vízben..."

Soha nem horgászott, de három napja, amióta elszakadt a csapattestétől és nem is nagyon akart újra rátalálni, hanem ide, a kastélyba menekült a hülye újságíróval meg a munkatáborból magával szöktetett, nemzetközi hírű karnaggyal – itt szorgalmasan memorizált az első pillanatban, véletlenszerűen kezébe akadt horgászkönyvből, hogy óvja idegeit az összeroppanástól.

Szokott, ruganyos mozdulatokkal az asztalhoz lépett, és ő is megnézte a kezet, majd megjegyezte:

– Drága szerkesztő úr. Ez egy bal kéz. Nem szoktak bal kézzel áldást osztani. Vagy: igen? – Az eltávolodott férfi után szólt: – És nem is vezényelhetett, igaz, karnagy úr? Látott már ön balkezes karnagyot?

A karnagy nem felelt, az újságíró pedig úgy tett, mintha nem hallotta volna a megjegyzést. Azon kezdett elmélkedni, hogy valóban: miképpen kerülhetett ez a kéz ilyen sértetlenül a parkba? Mivel az őrnagy nem szólt közbe, fontoskodón vette sorra a lehetőségeket, leginkább azonban mégis azt latolgatta, hogy valami nagy magasságban felrobbant repülőről hullott le.

– Inkább azt mondanám – vetette közbe óvatosan a kulcsár, és az őrnagyra tekintettel tisztelettudóan is –, hogy a kutyák húzták ide.

A karnagy mindkét fülét befogta, az újságíró pedig dühösen ellenkezett, mert ez a feltevés távol állt az övéitől.

– Ökörség! Akkor látszana rajta a kutyák foga!

– Vannak itt pulik – kockáztatta meg óvatosabban a kulcsár –, amékek tíz kilométerre is elviszik a madártojást a szájukban.

– Végül is: mindegy – rándította meg a vállát az újságíró. Közelebb lépett az asztalhoz és föléhajolt, hogy közvetlen közelségből is megnézze a gyűrűket. Ebben a pillanatban azonban a mindeddig távolabb álló, mert odaparancsolt bivalyos előrehatolt, és félrelökte az újságírót, aki csaknem elesett. Felháborodásában a bivalyosnak akart támadni, de az őrnagy közbelépett.

– Nyugalom – emelte magasba tiltón a kezét. – Ön szerint mennyit érhetnek ezek az ékszerek, szerkesztő úr?

Az újságíró még nem tért magához felháborodásából, és újra a vén bivalyosra próbált rontani, de az őrnagy megint elhessentette, és megismételte a kérdését.

– Sejtelmem sincs – vonogatta a vállát. – Effélékben nem vagyok szakértő. Ámde ha tudnám is az értéküket, fel sem merülne bennem, hogy piaci értéküket becsülgessem. Ezek ehhez a kézhez tartoznak, és nem érinthetők! A megholt tulajdonát képezik, és vele szállnak a sírba!

– Nofene – dörmögött az őrnagy. – Temetést akar szerkesztő úr celebrálni egy... kéznek?!

– Igenis, el kell temetnünk!

Minthogy már nem fenyegette veszély a bivalyos testi épségét, ellépett mellőle az őrnagy, és töprengő sétába kezdett. Kis idő múltán a bivalyoshoz fordult:

– Mennyi jutalmat kér, mint becsületes megtaláló, öregem?

Felfogta a bivalyos, hogy hozzá beszélnek, minthogy azonban süket is meg néma is volt, hirtelen felhevültséggel hadonászni meg motyorászni kezdett, amiből a kulcsáron kívül senki nem értett semmit.

– Azt mondja – tolmácsolta a kulcsár –, hogy ez a kéz az övé, mindenestől az övé, mert ő találta.

– Barbár szempont! – kiáltott az újságíró. – Akárki találta, csak azt tehetjük, hogy eltemetjük!

Az őrnagy előretolta nagy állkapcsát az erős tűnődés jeleként, azután a hátráló bivalyoshoz lépett, és elkapta elöl a rongyait, hogy ne tudjon tovább menekülni. Miközben így fogva tartotta az öreget, az újságíróhoz intézte szavait, de lehet, hogy csak önmagának beszélt.

– Eltemetni... Csakhogy ezek majd kiássák, ahogyan eddig is kiásták. Tudja, mit mondok a maga képzelődéseire, szerkesztő úr? Zagyvaságok! És tudja, mi az igazság? Ezrével kóborolnak az utakon a menekülők, akik sorában akadhatnak tehetősek is, akik meghalnak útközben, eltemetik őket a tovább vonuló hozzátartozók, ezek meg kiássák. – Keményebben markolta a bivalyos ruháját. – Kiássák és megcsonkítják a hullákat, ahogyan azt is, amelyhez ez a kéz tartozott... Vagy a fordítottja is igaz lehet. Megölték, azután elásták a gyűrűk tulajdonosát, és csak ez a kézfej maradt belőle. Ezt megtartották, mert nem tudták leszedni a gyűrűket! – Kissé megrángatta a mellen ragadott öreget. – Ezek ilyenek! ... Ezek most úrgyilkolást játszanak! Azt hiszik, hogy nekik most már mindent szabad!

Két ujjával megfogta a bivalyos állát, aki mindenáron menekülni próbált volna, és erőszakkal maga felé fordította, hogy a zavaros, vizenyős szemekbe szúrhassa a maga tekintetét. Valamilyen hangokat hallatott az öreg, de nyögdécselt a sarokba húzódott karnagy is, és befogva füleit, ütemesen a falnak böködte homlokát.

Azután az őrnagy lecsapott. Egyszer, kétszer, háromszor.

4.

A leírt jelenetek és párbeszédek jó részénél a szalonban voltam, ahová tüzelőt hordtam. Jelen voltam akkor is, amikor az ütések nyomán a vénember összeroggyant. Dermedt félelem fojtogatott, és csak akkor mozdultam, amikor a kulcsár azt parancsolta, hogy segítsek az elalélt bivalyost kivinni. Rokon bácsim volt nekem az összevert ember, és nem bivalyos, hanem Béni bácsi, aki egyébként szellemileg tiszta volt, és legszűkebb környezetével testi fogyatékosságai ellenére is megértette magát. Engem is ő ajánlott be a kulcsárnak, aki nekem nem kulcsár volt, hanem Sándor bácsi.

5.

Valamilyen vízimadár vissantott, és felröppent a fekete tóból. Azonnal elkapta a jeges szél, s pár pillanatig még láttam vergődni a levegőben, de a szeszélyes gomolyfelhőkben gyorsan eltűnt. A képzeletemben megidéződött múltat is elnyelte az idő, és azt éreztem, amit már sokszor, hogy a szélbe írtam betűimet, vagy mintha a fekete tó sebesen fodrozódó hullámaira írtam volna.

BÁRDOS B. ARTHUR

Befordultam a konyhára...

Évámhoz/Évámnak

Főzőkanalad egy pillanatra
fönnakad a levegőben akár
a gyülemlő fortissimo *előtt*

erőtcsiholó karmesteri pálca –
ilyenkor a sistergő konyha
gőze és kizsarolt hagymabűze

lábosok odakozmált zsiradéka
torkodban csökönyös gombóccá sűrül
képtelen vagy kiköpni vagy lenyelni

mint annak idején átlényegült
ízlésedben a polgári csökevényt
s így ezen a napon mikor fönnakad

főzőkanalad a gázrózsák lángot
lövellő banalitása fölött –
rádöbbensz míg bőrödről a veríték

iniciálé-cseppjei csorognak
alá hogy már negyvenen *túl jár lányod*
és te – a szökőévek remeke

február huszonkilencedikén
a hatoshoz egy hetest párosítva
lépted át hatvanhetesen *a konyha*

korszakalkotó küszöbét a mába
Fazékaidban forr a mindennapok
szakácskönyveinek sava-borsa

s most főzőkanalad lelassítva
fordulatait a fogyasztó piac
ízeit nemesítő ételekben –

visszakavar *talán két emberöltőt*
mozgósító röpke pillanatra
(mi nem fér el öröklétnyi pillanat

rugalmas gumifalai közé!...)
ősi konyhád (Kolozsvár, Széchenyi tér)
erotikus emlékű asztalához

mely alatt kezem térdeidre tévedt
s később az ocsmány évek alag-
soraiban egymáshoz tapadtunk

Amolyan live-*történelem boszorkány-*
konyhájában potyolták porciókra
étvágygerjesztő húsunk legjavát

*ám élet*korunk *megrághatatlan*
s némely évezredvég-bél kipréselne
bűzmentesre ventillált árnyékszékén:

pfuj!... leöblítendő metafora!...
Ezzel szemben kettőnk konyhanyelvét
csípősre hegyezve kiöltjük bölcs

Einstein-*modorban a vandál világra*
Ejl... inkább csillapítsd sütőkemencéd –
árad az édes vargabélesillat

s bebalzsamoz transzilván utópiát
Vagy lassú tűzön pirítsd ropogósra
konyhánkívüli kannibáljainkat!

1992. március 10.

Ez a ház

egy roppant hűtőszekrény
jegeskérgű rekeszébe rejt,
végső *porcikádig megaláz:*
a csecsemőt, kölyköt, sihedert,
ami voltál (férfi, hős, áldozat)
aki lehetnél s már nem lehetsz.
Most a boncoló tilója metsz
keresztül-kasul. A kutató
vélt titkaidban matat,
hogy a kimutatható
csőd *felvagdalt zsigereiben*
tetten érje *az ismeretlent,*
hátha a sok nem-*re*
rábólint egy igen
s nicsak, pléh-visszhangú verembe
gördítenek újfent,
karbolsavas fiókban fekszel
kifosztottan: a vegyszer
bűze bebalzsamoz
múlékony léteddel dacolva.
Haláltusázik az idő,
megfertőzötten lapul a
fölszabdalt test kövesedő
rostjaiban. Helyzeted *akut.*
Lábujjadra kötik a nemzet-
közi útilaput.
Ez vagy: pőre kartotékadat,
mindegy ki, mikor nemzett – – –
a hófehér lepel alatt
kivetkőztél újra
magadból:
az emberből *kirí a hulla !*

1992. november 19.

KÁNTOR ZSOLT

A föld szomja az ember (iránt)

1. Mítosz és pátosz

Az ember életében a legmagányosabb. Halála után
sem lesz annyira magányos, elhagyatott, mint létében.
Állok a létezésben, mint egy levegőből faragott szobor,
semmi, semmi nem vagyok, érzem, csak egy tövis.
Kislány vetkőzik vízesés mögött.
Agancs villan, a bozót megrezzen.
Aranyeső, drága aranyeső, szeretlek.
Az életöröm maga a táj. Most látok, érzem a sárga-piros
falevelek szagát, az eső utáni tiszta napsütést, vagyok.
Most még a szemhéjamra ír az úr, hogy örökre elvigyem
magammal a látványt.

2. Szöcske, csipke, tüske

Egy tavirózsa nyílik, nem a könyv.
Az olvasás maga a táj. Mediterrán betűk, kavicsok.
A szellemiség éghajlata. Bölcselet, tűlevél, hangya.
Bordó dióhéj. A lélek most minden hangot külön elemez.
Reccsenés, ágak, bogarak nyüzsgése. Sűrű élet.
Varjak rebbennek szét. Növényi ábrándozás.
Olyan boldognak hiszem magam, hogy majdnem belehalok.
És elalszom a fűvön.
A romantika utáni vágy menti fel az embert a nagy bűnök
alól. A lelkiismeret oldószere ez. De a kétségbeesés is tudás.
Szakrális szomj.

Tárlat

:/bíbor szótövek/:

Birsalmavers. Kidomborodó sárga „blues".
Garbarek; groteszk hangszilvamagok.
Tombol a nép.
Én individuum? Inkább halott.

Fatörzsbe vájt, homorú mű a reggel,
étlen-szomjan (holtodiglan) zene,
egy szőke lány lélegzete,
emlékezete.

A széna belobban. Íme: a pirkadat.
Cigány üti a lovakat.

A korbács sír, megrázkódik a nádas,
a szél az éj alá gyűri a fákat.

Rezgések, vibrálás, érlelődés

Az ösztönnek holdudvara van.
Nagy, széles ősz.
A kiűzetés.
Túlcsordult a pillanat, mint csatornán átbukó hó.
Lecsorog a pupillán, bele a látványba
aztán megfagy.
Oktaéder-álom. Csupa, merő empíria.
A lelki dűne. Napfény és só.
Egy festmény készült az álomból.
Címe: A tócsa széttrancsírozása fénnyel
és árnyékkal. Göcsörtös falfelület, bütykös kéreg,
a felpöndörödő víz, kis tüsszentőkapcsokkal
összetűzve. Ha simogatod (tekinteteddel) a vizet
megborzong. Megkíván.

GÉCZI JÁNOS

21 rovinj

15. nap (1993. július 31.): tart tovább majd pedig nélküle, 62 sor

(a vízhez fekszik nem volt
delfin az vagy egy üres forma)

füleltem
mint mossák a merlotban a vöröst
a marianne-sapkás lények
énekelnek a déltenger bűzös isteneiről
a háborúról
amelyben holmi kultúráért
áldoznak ezreket
és éppen azok
akiknek ez a kultúra mit sem ér
vagy ha igen
nem többet egy marék magnál
amely boldogan issza
mielőtt sokfésűs levéllel kicsírázna
a vért

kobaltágyú volt az ég
akár marienbadban sevresben vagy pécsett
a porcelánokat a kert asztaláról
a konyhákba tálcákon visszahordták
de kagylómázukból kinn maradt egy kevés
s a kevésből (a kevés alján) egy halovány ragyogás
ennyi nyugalom a part
orrszarvú- s elefánt-szikláiban
miképpen a vízhez fekszik
nem volt
eddig nem szaladt a hars rianás
csak néhány tucat nagy olajszemű gázlómadár
a borsfű-pajta cseréptetején
imbolyog
amíg berreg (jár) bennük az utórepülés
ők is hallgatagok
mert őket is némának akarta látni
mert némává lőtte őket a kék

ha nem számítom a bádogtölcsért
amelyben óránként büszkén menetelnek
ha nem számítom a dermedt thonettszéket
amelyben ott az evakuálás

törpehullám huzakodik gémlábnyomsorral
tart ez a történet
s tart tovább
egy csigaforgató-tollászkodással
majd pedig nélküle

e vidék felülete olyan síkos
mint dagályban a halak háta
mint olajfában a hirtelen (váratlan) hasadás
elzuhanna rajta minden mozdulat
s elzuhan
mint zöldüvegtestben a zöldüveglélek

ha lehajolnál
a talaj száraz (veres) felhámja alatt
apróövű mozaikban lelnél
egy-két szegélymintát
gömbölyű gyümölcsöt háromlábú szatírt

hangyasavval telt szentbőröket
amelyekben halálos injekciók áznak

delfinuszony hasítja fel a horizontot
nem látom
delfin az vagy egy üres forma
vagy egyik sem
de akkor mik ezek
a keményszilánkos fényrétegek
az élő s élettelen dolgok
áttetsző bőre alatt

16. nap (1993. augusztus 1.): megtörténik, 76 sor

minden másképpen is van

néhány lépésre
a kapaszkodó után a kőfejtésnél
ahol az oromról felszálláskész
egy teljes
ragyogásos látvány
már-már megzavarodva
adriaszelet (két vitorlás
szörfös délen kopár
északi oldalt dús szigetek etc)
csupagörcs píneák
mindaz ami ilyen helyt szokás
abban
ott

ott a történetvesztes boróka
az örvénylő száraz szélben
hallgatta
miként sodorja be a hangot
a keserűsós víz a félig telt üregbe
otthagyni
mondaná tovább

neki isten nem nyilatkozik meg
a vibrálásban
a hozsánna tartozékaiban
sehol
ezért sem készül el innen
mi a készület azt se tudja
azt se mi az ilyesmiket tudni

lombjából kihull
néhány ikertűs sárga jelentéskioltás
kijelölve az addig néma helyet
két sásbuga közén
besűríti az árnyékát
elrendez rögzít néhány részletet
nem őrjöng az esztétikától

a monológból kivonult a történet
meglehetős banálisan
hátrahagyva
mint szemléletben a spanyolcsizmát
kiszippantott híg kagylót
zacskós tőzegtápot elhasznált asszonyt
sietve
a fény szkafanderjébe
utána ne lépjenek mások is
ez ezredvégből

a borókafa az borókafa
annyit hajlandó tudni
a/egy túlvilág
a/egy túlvilág romjai
és közte nincs különbség
(ennyi bennük az ami közös)
a távolcsillag a hullámokon
s ahogy közeledik
(de világosnappal nem lehet látni)
mire csillag lesz
üres és értelmezhetetlen

egész (teljes) eget egy gallyal
kissé gótívben lehajolva
meg lehet tartani

a nyelvi szerkezetekkel mi lesz
ha kivonul alóla (belőle)
a nyelv
(akkor) a fa a versbeszédből kiszárad
letördel magáról vesszőket ágat
enged a farontók ostromának
gombáknak adja át magát
és amint a kikericsekben a lila
a távolságban a centiméter
mozdulatlanságban az abszolút nullafok
megtörténik

*

nem nézek bele
többé a messzeségbe
az rossz álommunka
emlékeztető eltolás
minden másképpen is van
mindez másképpen is mondható

17. nap (1993. augusztus 2.): odább elnézik a jövőidőből, 80 sor

a jövőidőből
borostyán és babérágak közül
a repüléstől vagy mástól áthevülve
átzuhant egy teljes tűlevélkoronán
gyantás kozmoszon
beleesett
és nem tudok véle mit kezdeni
a versbe

a mondatot kiköveztem
alkalmas jelzőkkel
fordult a délután
s a személyes névmás székét
átcipeltem (toltam) a mondat hűvös csarnokán
akkor

munka a boltív alatt
a tejkék befészkelte magát
az alvadt homályba
síkosak a márványok
a lécsőfokokban
s úgy is maradnak

néhány fenyőtű
tövébe ragadt hangyaszárnnyal
arannyal befutott gally
zuzmó sárgazuzmó
forró gejzíreket idézve
hol fürdőház épült és panzió
de eltartani a családot az se tudja
a papírra pergett
mocorgott majd betűkké vált

ha beleások a jövőidőbe
követve azt az utat (nyomot) fel
fel amelyen a versbe esett
létramagasan egy szántóföld terül el
árpaselyemben járnak a marokszedő lányok
pipacskoszorút fonnak
várják a férjeket
és ázik a szappanvirág
két lépéssel és tizennégy évvel odább
könyvét olvassa az agg
morzsolva kutyája bársonyfülét
friss mandulát eszeget
elnézi a napkitörést
gekkót a porban
ahogy átesik mindig valami a levegőn
oda már magam is előremennék
onnan rézsút kétharmad századdal
egy teljes falu alkonyéggel
szél forog körbe-körbe
nyitogatja az ólkapukat
úgyhogy nincs szüksége segítőre
és nincs meg
– fű nő és némaság –
a part a fa a padom

a plázsról érkeznek a napsütötték
bőrükben benne a rágásnyomok
hangosak és betöltik mindkét oldalát
a széldús utcának
fejbőrük piros
ahogy elválik a hajuk
láthatod

kiszámítottam mekkora az út
a haláltánctól a haláltáncig
ahol a vízből a só kimosható
s a fagyallevelekben hangok lapoznak
mikor mit dúdoljak ki

nem jutottam túl az összeadásnál
a kriptafreskók előtti káromkodásnál
más se marad
a címert ismeretlen
nememberfiák kihasgatták

komoly augusztusi hold
négykor ébred
s vár hogy felhúzhassa
húzza
mint földig érő vásznat a ládamélyből
magához fel a sötétkék éjt
és a vízszag érzékeny kötőtűi
és egy vitorlás kötélzete
miképpen (ahogyan) tustömény hangot ad

18. nap (1993. augusztus 3.): angolkeringő
például opus magnum, 66 sor

nem hitte mennyire köves
európa
pontosabban sziklás
mary és yvette látogatni jöttek
fel-felzúg az időzivatar
rögvest visszahalkítja egy édes dallam
szürcsöli a kölyökörvény
szopja a szikla csecsét
fenyvesnek lenni nem választás
favágónak lenni
tutajosnak lenni igen
szól a rádió a versben
kásaforró nyár van

a vízvonal alatt
formaetikás festőkagyló
üzen-e valamit a név
a szó
vagy csak véletlen
s nem fut be a sikerbe
se a győzelembe se a tragédiába
nem lesz opus magnum
de nyitva marad
és folytatható

ez afféle délután
mert vannak ilyenek
amikor a fény

foltokba gyűjti a halálszagot
van
amely után
bár történetmániás
nem marad semmi történet
szól a versben

gyűjteménybe
vagy vacsorához
háncskosárral
szedhetek kagylót
a megrendelt nyákot

nem vagyok hajlandó

kirohadt belőlem a metafizika
a kagylószüret fejében
nézem
a newton-féle interferencia
mily szertartásosan gyűrűzi
az uszadékokat

vagy grammatikai katarzis
vagy retorikai
a vers romlékony anyagában
amelyet egyébként
darabokra fúr a rádió
szól a versben
angolkeringő indult riminiből
a cirkálót lehagyva
landol a keleti parton
nem hitte mennyire köves

minden egyéb vesztés
hasadt gránátalma
a szakadt part felett
csöpp káosz a mátyásmadár szemében
de azért lecsap a haldögre
mintha ezüst holdat
a fészkére viszi

utóbb vagy előbb
mindent elmesélek
a vonatkozó szakirodalmat
lásd
júliusban például

19. nap (1993. augusztus 4.): benne vagy és szabad, 69 sor

egy páva magánragyogása
a vattadús alkony felett
ahogy hezitál a narancsnap
miként oldja tovább
a domboldal házainak
halhúspiros kontúrjait
míg a nyáron dolgozol
szétteríti
bezárja
éppen ezért páva
magát a fügezöld sugárzásba

tetszhalott pók
de azért a szél
szakálladba veti a pók vetőfonalát
kiszáradt leánderek közén ösvény
avarcsörgés kavicsnyiszogás
amelyben térdig
a dombtetőnek haladsz

a partot magukhoz húzzák
a nyílt víz alkonyhalászai
emelik s rakják a hálót
emelik rakják a bárkákba

egymáson átvetett négy jobbkéz
a kőlap hátán

áll még
sirálykilátó
gondolatok munkapadja
ujjaid alatt
ugyanannak az állóképnek
sokrajzú vázlatai

benne vagy a részletekben
és szabad se akarsz lenni
így

kaphatsz-e egy levendulaházat
szendernyugágyat
s az árnyéktalan fánál
ahol a vemhes csacsi áll
kaphatsz-e vadánizsernyőt

ez a fény a tiéd-e
amely
az ollóját így csattogtatja
vagy egy szőlőszemű lányé
aki a gyógynövénykertben él

a kérdések kilógatnak
a tengerszaggatta part dúlt kövei fölé
helyzetelsz
ajándékot fogadsz

hintálsz a formában
forgatod a formát
mint a páva
szerződésben a tollát
amely hozzátapad
szokni a szabadságot
amely hozzád tapad

kagylóölő kölykök járják
levágják a cölöpökről
mint a sonkát
kihúzzák a résekből
vízlakta odúk belsejéből
megnyitják
kipucolják
szárazra törölve fényt adnak nekik
mutatják
ha dörgölik odavonzza
az arcpihét puha tollat
mosott ruhát
a yachtkikötőnél
mirko erkélye alatt
darabja kétezer dínár

20. nap (1993. augusztus 5.): így távolít távolodik, 95 sor

neszez a zene
érzelmes hangulat az elégiában
mire felnő
lép közbe amélia
az egyik a dallamot
rágja ki a másik a zenét
hiába
hiába
kipotyognak belőle kecskeszarként
amelyek egyébként otthonosak

amélia egy jel
ott üldögél néhány szó társaságában
köt vagy főz vagy sóban lábáztat
hessegeti a tragédiát
ki más tudná ha nem én
maga felé vonja
a dupla szamárhátívű fehér boltozatot
(az alacsonyabb megfestve égnek
a másik kormos a kályhától
és néma)
egy sima késhegynyi bors egy fordított
apró korty száraz vörös

a ház már csupa dőzs
a padlizsánból kicsap a lila
kicsit túlteng benne a porcelán
meredek létra a hálóban
nyiszorgás eresztékek
ajtónyi mediterrán táj
a lábtörlőért kiszalad
magával hurcolja a tenger
amélia nem látja
tékozol
vájkálja a zeheneihét
máshol tán nem is emberek élnek
így távolít távolodik

az a húsvéti körmenet
amely a kolostortól a világítótoronyig
azon a szűk utcákon
a piac halenyves terén
a citromszagú korai darazsak közt
lehorzsolta megint a feketeház
a könyökét
de a legszörnyűbb amint a cipősarok
beakadt a résbe és kitört
ezt kikotyvasztották a tűzhely démonjai
hiába ellenök a varrottas beszédmód
négyezerötszáz újdínár

négy éve a vihar
kéményt döntött
mintha nem lenne külön lakása
öreg beszéd
leforgatta a bazsalikomokat
befeküdt az imákba
plusz két halász meg csónak
és a jégtől szétvert finom csipke
és ez tart vagy nyolcvan éve

csend gyerekesírás feltartott kezek
halni csöppet majd annyit meg is születni
máskor meg kihajt a tetőtér szobájában
és termést érlel
mintha arannyal futtatták volna
kívül-belül az ereszt
a füge
tejet csöpögtet
szoptatja a huzatot
macska fial a ruháskosárban
amélia
attól tart
még meglepi az éden

a nyersolajból van egy hétre
ha a falak is tartják az éjszakát
nem csattog legyező
átcsúszik a rácson
s a barna komódra
illatos tobozt helyez a pínea
fokhagyma szárnyas mag
kapaszkodni lehet a dátumokba
s nyitni nyitogatni
aljmélyükön mágnespatkó lárifári spulni
a dal
hogy milyen leszel majd tíz év múlva

hogy milyen leszel majd tíz év múlva
milyen lesz majd a versben lakni
tologatni
mint nehéz padokat
ugyanazokat a sorokat
a jambusokban unt locsogás
lesz-e hová nyesni
hely hová dugni
a kihajtott új fügeágat
amely majd áthajlik a képen
nem illeszkedik
mint a kripta haláltáncfreskóján
a masnis lánygyermek
maszatos markában rubin pomogránát
aki én voltam

21. nap (1993. augusztus 6.): j. a.-vissza tarvision át (695 km), 104 + 1 sor

éjjel kettőkor fölriadtál
felderítő gépek húztak a város felett
széttörték benne ami mediterrán
széles ezüstszárnyakon jöttek ravennából
jöttek új és újabb hullámokban
a fülledt éjszakában
a meztelen nép a teraszokon didergett
szótlan cigarettázva

mint kiket sok hasonlat csőrei tépnek
vagy egy raj keselyű
riadt rémület szorongás
huzatolt bennük
– ez már élménylíra
a kutyád pedig melléd feküdt
tenyered alá fúrta fejét
kimész a holdfényben vetkező lombok alá
csillaghullást lesni s repülőket
itt megtörténhetsz itt
mondták
kifordulhatsz a dolgokból
akár a földből a fa
ízületből az ízesülés

kihullott rég kihullott
belőled a szentjánosbogár
amikor először fogott
hullámzó combjai közé a tenger
várna felett az aranyhomokon
hatvannyolcban
a határon tankokat láttál
a mosdóban valaki hányt és szavalt
de nem értetted
ez a tenger áttetsző cián

marad-e a mostból
fontera az utolsó utca
amelybe búcsúzásként
este belesétáltad magadat
jobb kezedben szatyornyi éretlen fügével
balban tartva a pórázt
amelyen kutyamód a lépteid vezetnek
csorgó fény kecskeólak
mézsárgán csöppenő érett márványlapok
az árnyak katonaposztója

– feljajdulsz itt most
hogy hívják a napóleoni katonát
nem tudod hiába gondolod át
a bevezetés egy másik életbe hőse nevét
pedig ő írta
az övé
az európai költésrothadás

hajnalban elhagytad horvátországot
a napkelte előtt szlovéniát
te nem menekülsz
te csupán elmégy
van hova

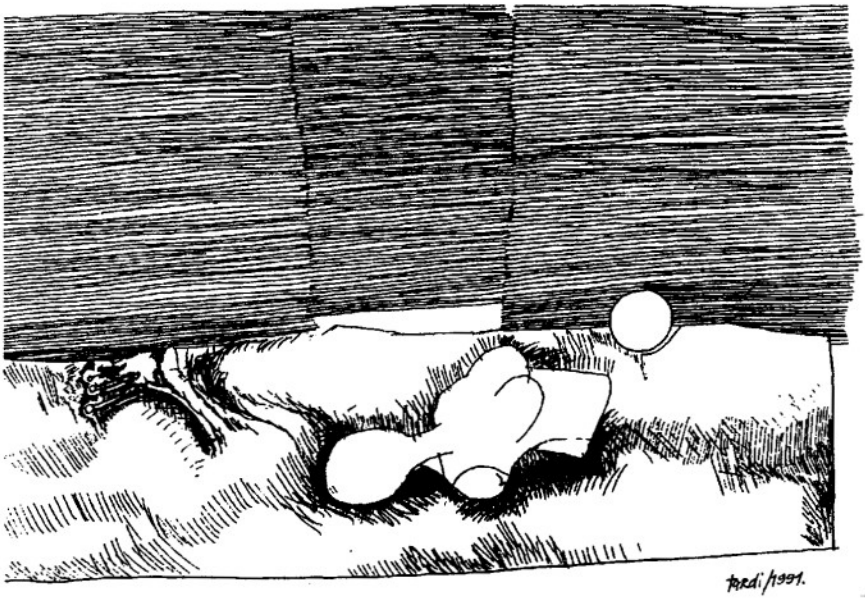
és trieszttől józsef attila
íme hát megleltem íme íme
a házak napszívta fehér csigahéjai
a folyosókban a spirálok árnya
óránként százötven kilométer
a lombfalak között latinoviccsal
a viaduktokon vonatrobogással
mennyi sínpár
mennyi fénypárhuzamos
mennyi lélek a sínek felett
rilkéből egy teraszt látni
felette ablak s mintha rács
annak az árnyékán hevertem két éve
a harmadik hosszúverssel
a bosszúversek legélesebbikével
amelyben már csak nyelv van
se isten se haza
akár a vadnarancsokban
aztán már egyre meredekebbek a háztetők
egyre hegyebb minden karsztfehér
júliább csinszkább flórább fannibb
vakítóbbak mint egy kórházi ágy

az ember néha rászorul
hogy új bőrt vegyen vagy újszerűt
olcsón gyorsan és lehetőleg
kíméletesen

tarvisióban istván a király
hangzuhatagában fürdött mind a magyar
próbált alkudott és megint próbált
színes kivarrott a menő
és zsebwágner

átmegyünk négy országon
mire elérünk magunkhoz
átmegyünk hunba meg epikába

kizárólag a töredékek
azok maradnak a kitelt formák
a jajdulások facsarodások
visszanyelt sóhajok
úsztak a wörther seen a sóhajók
hágó
alagút
alpesi tejmező előencián
egyre több tekercselés
szűkölés
meggylevélen a vércsepp
sziveri
a vércserében a vércse-rét
kanyarok nagyáriájában a forró négy kerék
és egy illattal feltöltött kamillás rét
klágenfurt és grác súlypontjában

Fried István hatvanéves

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ

Komparatív filológia és interkulturális történetiség

FRIED ISTVÁN JUBILEUMA ALKALMÁBÓL

„Ich lerne" – versetzte Heinrich – „meine Gegend
erst recht kennen, seit ich weg bin
und viele andre Gegenden gesehn habe."

(Novalis: Heinrich von Ofterdingen)

Minden jubileum benne áll az időben, ahogyan az emberi egzisztencia is. És talán a pátosz retorikáját kockáztatja a krónikás akkor, amikor arra kénytelen emlékeztetni: a megértés – ha (mint ezúttal) a szövegek tudós kutatójára vonatkozik – szövegekbe kivetült emberi egzisztenciát, „szövegesült" megértés-teljesítményeket tesz időbelivé. Márpedig, ha az emberi egzisztencia az értelemalkotásban érdekelt, akkor – mivel teljesítménye csak értelmezés árán férhető hozzá – a szövegek kutatójának világa kétszeresen is részese a temporalitásnak. Kétszeresen, mert egzisztencia és szövegiség itt egymásrautaltan szolgáltatja ki az időnek a gondolkodást. A jubileum időisége viszont az értelmezőt teszi próbára: a hatástörténet ugyanis mindig képes leleplezni az értelmezés tévesztéseit. Aki nyelvre és szövegekre van ráutalva, az nemigen vonhatja ki magát az – így tehát egzisztenciálisan értett – hermeneutika hatalma alól.

Ha az teszi lehetővé a megértést, hogy a hatástörténet túlterjed az értelmezés tárgyán, de magán az értelmezőn is, valóban kérdéses: miben áll az értelmező individuális teljesítménye? Ha csupán ránk hagyományozott mintákon át tudunk megérteni valamit, mivel járulunk hozzá a hagyomány történéséhez? Hozzájárulhatunk-e egyáltalán? Ha helyesen gondoljuk el a történő megértés szerkezetét és annak időbeliségét, akkor a hagyománytörténésbe való belépés módja lesz az a mozzanat, amely esélyt adhat a részesülésre. Nem a „mit tegyünk?" tehát az igazi kérdés, hanem az, hogy *miként* tesszük azt, amit teszünk.

Novalis hőse sem arról beszél, *mit* (milyen tartalmakat) ismert meg, hanem arról a körülményről, *ahogyan* megismert valamit. Hermeneutikai nézetből így alighanem csak az az instancia segít hozzá az értékeléshez, amelyik a történő hagyományba való belépés *következményeként* teszi láthatóvá az individuális teljesítmény tényeit. Addig azok ugyanis sem nem tények, sem nem teljesítmények: hatás híján minden tény néma marad, s előbb-utóbb el is veszíti saját időindexét. Mármost ha e jubileumi alkalomból ilyen szigorúbb mércék felől próbáljuk értelmezni Fried István munkásságát, talán nem mindenütt találunk megértésre. Nem, mert az egész magyar irodalomtudomány mezőnyében százalékosan is csekély azoknak a kezdeményező kutatóknak a száma, akik olyan típusú hatást váltottak volna ki, mely hatások máris hatástörténeti változásokként volnának elkönyvelhetők.

Mit sem adunk föl azonban a fentebbi igényből, ha értékelő szempontunkat arra a szakágazatra korlátozzuk, amelyben magunk egyértelműnek és meghatározónak látjuk Fried István munkáinak hatását – egész irodalomtudományunk szempontjából pedig a nyitott eldöntetlenségnek engedjük át a majdani értékelést. Ezt a majdani értékelést ugyanis leginkább magának Fried Istvánnak van módja befolyásolni. Mert rá, úgy látszik, nem maradéktalanul érvényes az a késő pozitivista vélekedés, amely szerint minden jelentékenyebb kutató a negyvenes-ötvenes éveiben alkotja meg legjobb műveit. Ez az ifjúkorban, virágkorban és hanyatlásban gondolkodó evolucionizmus teljességgel érvénytelennek tetszik Fried István pályáján: inkább a folyamatos elmélyülés, a biztos (sőt, kivételesen *biztonságos!*) filológiai alapokon szisztematikusan kiépülő és mind átfogóbbá alakuló integráció jellemzi az ő pályáját. Nemhogy a lezárulás, de még az összegzési szándék sem jelent meg a horizontján. Azaz, ha úgy fogalmaznánk: Fried Istvánnál nyitottabb és szisztematikusabb érdeklődéssel nagyon kevés hazai irodalmár fordul szakmánk legfontosabb (s egymáshoz nem is mindig közel eső) kérdései felé, akkor nem is járnánk olyan messze az igazságtól.

„Die Erwartung"

Nem kell ahhoz hosszasan inzisztálnunk a mai tudományos irodalomértés kérdésein, hogy lássuk, mekkora zavart váltott ki nálunk az utóbbi évtizedek egymásra torlódva érkező irányzatainak recepciója. Meg nem zavart körülmények között is az tekinthető ugyan természetes állapotnak, amit Reinhart Koselleck az „egyidejű egyidejűtlenségek" helyzetének nevezett. Ez a természetes állapot azonban csak akkor szokott termékennyé válni, ha a nem egyazon gondolkodástörténeti korszakba tartozó formációk a maguk logikája szerint képesek interakciókba lépni egymással. Nálunk azonban éppenséggel az a helyzet, hogy *ezt* a szituációt feldolgozatlanul beáramló, félig recipiált s nem kis részben félre is értett szemléletformák torzításai terhelik. Ilyenkor különösen nagy a jelentősége a szerves alakulású pályák kisugárzó erejének. Metaforikusan úgy értve ezt az alakulást, ahogyan az például Fried István munkáiban mutatkozik. Azt a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején aligha lehet felróni ennek az orientációnak, hogy a történeti megértés később kibontakozó logoszkritikai formái nincsenek még jelen benne. Fried – jól megfigyelhető ez korai írásaiban – már ekkor is inkább antropológiai fogalmakkal próbálta helyettesíteni az „objektivizmus" értéknyelvét. Kutatói tárgyilagosságról, előítélet-mentes elfogulatlanságról, igazságos szándékú megértésről esik nála szó, amikor – egyetlen üdvözítő módszer helyett – az irodalmi jelenség értelmezésének közössé tehető biztosítékairól beszél. Ebben a pályaszakaszban – az irodalomkutatás filológiai bázisának kiépítése idején (és kivált az akkori magyar irodalomtudomány kontextusában!) – még akkor is számottevő értékei ezek a komponensek a későbbi módszertannak, ha teoretikus kifejtetlenségük okán nem számíthattak komolyabb visszhangra.

A komparatív szempont korai megjelenése azonban azzal a többlettel látta el Fried István vizsgálódásait, amelyet csak ma, méghozzá a filológia mai balsikerei láttán tudunk igazán méltányolni. (Ami egyúttal azt is jelenti, hogy Friednek olyan korai tanulmányait lehet egy-egy téma ma is érvényes kiindulópontjául venni, amelyek annak idején háttérben maradtak más, hangosabb, ám végül mégiscsak epizodikusnak bizonyult „elméleti" kísérletek mellett.) Igen tanulságos például, hogy – pusztán a filológia

kérdésének egyik vetületénél maradva – miért látszik ma szinte feloldhatatlannak mindaz az ellentmondás, ami az évtizedek során a szövegfilológia, a textológia oldalán, következésképp tehát a kritikai kiadások gyakorlatában is felhalmozódott. Mert persze, ne higgye senki, hogy a kritikai kiadások ügye pusztán a hiányzó anyagi feltételek miatt jutott kátyúba. Ott volt az már a hetvenes években is, amikor még senki sem panaszolta a mostoha körülményeket. Aki viszont csupán egyszer is vette magának a fáradságot és beletekintett egy-egy kritikai szövegbiztosítás kiadásra váró végeredményébe, az tudja csak igazán, mekkora önámítás éppen itt a külső körülményekre hivatkozni! A tapasztalat ugyanis az, hogy ezeknek a kritikai kiadásoknak úgyszólván teljes mértékben hiányoznak a koncepcionális alapjai. Kis túlzással szólva, úgy folynak ezek a munkálatok, hogy a – javarészt tudományos segéderőkre bízott – gyakorlati munka minden előzetes rendező távlatot nélkülöz. Mert bizony úgy néz ki, mintha a puszta mennyiségi gyűjtés és szekrényszámra felhalmozott cédulák automatikus gyűjtése volna a valóságos feladat. A baj többnyire az, hogy az ilyen kutatásokat azok a hagyományos képzettségű filológusok irányítják, akik – néhány kivételtől eltekintve – máig abból indulnak ki, hogy a régiséget csak régi, bevált (tehát klasszikusan „objektív") módszerekkel lehet „megszólaltatni".

A „mindent gyűjteni" objektivitása ugyan legalább száz éve bebizonyította önmaga lehetetlenségét, ám addig nem fog megrendülni a hagyománya, amíg filológusaink azokkal a mázsaszámra egybehalmozott cédulagyűjteményeikkel büszkélkednek, amelyekről nem is sejtik, hogy a kérdésirányok első adandó változásakor az egész gyűjtést újrakezdhetik... Optimális „cédulázást" csak a szövegek teljes és maradéktalan átmásolásával lehet(ne) – elvileg – végrehajtani. Pozitivista értelemben ugyanis kizárólag az ilyen anyag kész egy megváltozott kérdéstávlat hatására másként rendeződni.

Minthogy azonban szempont nélküli gyűjtés (azaz: értelmezéstávlat nélküli észlelés) nem létezik, a szövegek teljes információs „átmentése" még azokban a megváltóként kolportált számítógépes adatbázisokban is illúziónak bizonyult (másutt!), amelyek legalább a könnyebb kezelhetőséget biztosították. Az, hogy a filológus kérdésirányai nem változnak, éppen az egykor már gondosan „felgyűjtött" cédulaanyag kényszerének, nehézkedési erejének is következménye: a gyűjtöttség állapota egy megrögzített szempont újratermelésénél többet nem tesz lehetővé. (Nem gondoljuk ugyan, hogy okvetlenül a dinamikus kritikai szövegkiadások jelentenék itt a megoldást – ha van –, de azt igen, hogy odaérthető összefüggés áll fönn a múlt századi pozitivizmus szerzőelvű szövegkiadása és a művek kiadási gyakorlatának mai válsága között.)

Fried István filológiai munkáiban fokozatosan bontakozott ki egy ezzel éppenséggel ellentétes irányú folyamat. Az ő vizsgálatai nem szummatív egészként kezelték az egy-egy szerzőhöz, jelenséghez stb. tartozó vagy hozzárendelhető szisztéma szerkezetét, hanem olyan – csak potenciálisan megszilárduló – formációként, amelyik egy-egy új kérdésre új válaszokat képes adni. Tanulságos megfigyelnünk például a délszláv irodalmak recepciójáról adott elemzéseinek azokat a horizontváltásait, amelyek az 1979-es kötethez képest az *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban* (1989) írásaiban mennek végbe. Számos esetben ugyanazon filológiai területtel szembesülünk itt, de (s így van ez már az 1986-os *Kelet és Közép-Európa között* c. kötetében is) a nevezetes „deszeterac" recepciója éppúgy más kérdés részeként közöl új összefüggéseket, mint mondjuk a Vitkovics Mihály közvetítői szerepéről mondottak. Nemcsak a filológiai komparáció teljesebb kibontakozásáról, nemcsak az ún. „friss adatok" következményeiről van ilyenkor szó, hanem arról az alapvetően *másként működő* filológiai kultúrá-

nak az értelmezői hatékonyságáról, amelyik – a terméketlen adatfetisizmus helyett – késznek mutatkozott egy korszerű történeti megértés hermeneutikája felé teendő fordulatra.

Ennek persze az volt a feltétele, hogy a tartam és esemény historista folyamatszerkezetét ne a régi módon érvényesítse az irodalom, illetve általában a kultúra történetében. Fried István elemzései – különösen az utóbbi másfél évtizedben írottak – mindinkább abból indulnak ki, hogy a komparatív filológia az irodalmi kapcsolatrendszereknek csak olyan értelmezésére támaszkodhat, amelyik a hatások átadásának és átvételének logikáját nemcsak az egyes kulturális rendszerek belső összetettségétől teszi függővé, hanem mindig tudatában van az egymásra ható szisztémák közötti egyidejű fáziskülönbségek feszültségének is. Egyszerűbben szólva annak, hogy átadó- és az átvevőrendszerek találkozása maga is a funkciók lehetséges többértelműségének köszönheti az összehasonlítás hermeneutikai eredményének különbözőségeit.

Ady szerepe így tekintve egészen más lesz az átadó kultúrában, mint a befogadókban: éspedig éppen azért, mert a szerb, a román vagy a szlovák irodalomban akkor éppen időszerű, de közvetlenül betöltetlen funkciók pótlására bizonyult alkalmasnak. Amint viszont ott is kialakultak e funkciók betöltésének saját irodalmi feltételei, azonnal meg is szűnik ez a szimptóma: Móricz a fordítók minden igyekezete ellenére sem hódít teret a román poporanizmus vagy a délszláv rurális epika kibontakozása idején.

Elmondható tehát, hogy ezeknek a jelenségeknek a magyarázata úgy vált lehetővé, hogy Fried István módszertana valóban az applikáció szintjén alkalmazkodott a történeti összehasonlítás mozgó struktúrákban gondolkodó eljárásaihoz. A tartam és esemény metafizikája helyett azt a formációt látta ugyanis érvényesülni, hogy valójában nem létezik olyan irodalmi szisztéma, amelyben ne különböző korszakok tudatvilágai élnének egymás mellett. Vagy ahogyan Koselleck fogalmazta, „az egyidejűtlenségek egyidejűségét saját történelmünkben kell fölfedeznünk, hiszen végsősoron hozzátartozik saját tapasztalatunkhoz, hogy még olyan kortársaink is vannak, akik a kőkorszakban élnek". Az ilyen összetevők formálta belső interakciók azután még akkor sem tesznek egyformává két irodalomrendszert, ha azonos nyelven születnek is az alkotásaik.

Mielőtt azonban bárki is rögvest egyfajta újkantiánus különösség-teóriát fedezne föl Fried módszertana mélyén, le kell szögeznünk: Fried István tanulmányaiban e szisztémák egyediségének megmutatkozása nem szünteti meg összetartozásuk feltételeit. Azaz, ez a komparatisztika nem jut el a maga zonális alapelveinek gyakorlati felszámolásáig. Nem, mert az egyediségekben ott beszélő hagyományok találkozását soha nem a formális értelmezéstanok felől igyekszik leírni, hanem a találkozás helyzetének korszakfüggő temporalitását hangsúlyozva törekszik a megértésükre. Ezért látja differenciáltan például Vitkovics és Kazinczy viszonyát, s ezért képes többoldalúan megvilágítani azokat a „jellegzetesen" kelet-európainak elkönyvelt szerepeket, amelyekre alighanem csak egy térségi horizontú észjárás hagyománya kényszerítette rá a maga korlátozó minősítéseit (Krleža, Németh László, Ivo Andrić).

A filológiai forrásokhoz való komparatív viszony ilyenkor mutatja meg azt a sajátosságát, amelyik oly gyakran hiányzik a hazai textológiai hagyomány gyakorlatából. Éspedig azt, hogy a forrásokhoz való viszony tudatosulása csak akkor következhet be, ha az értelmező számol ama hipotézisnek a szükségszerű közbejöttével is, amelyik egyáltalán *meg tudja szólaltatni* a különböző (szöveg)forrásokat. A forrásokhoz való viszony ugyanis nem a magától értetődő pozitivista „objektivizmus"-eszmény tény-

szerűsége értelmében alakul. Sokkal inkább olyan kombinatív kompetenciákat feltételez, amelyek az előttünk álló, „vitathatatlan" tények létrejöttének körülményeit is képesek a történeti időbeliség összjátékában elgondolni.

Ismerjük azokat a fölényes tudásbiztonsággal kinyilvánított nézeteket, melyek szerint nincs történetietlenebb kérdés a „mi lett volna, ha..." kezdetűnél. Magunk inkább úgy véljük, nincs történetietlenebb látásmód a fentinél. A tények metafizikáját ugyanis éppen az a kombinatív történeti látásmód tudja megkerülni, amelyik nem idegenkedik a *lehetséges* történelem képzetétől. Az tehát, amelyik – saját hipotézisei szintjén – mindig számol a meg nem valósult, az elmúlt lehetőségekkel is. Merthogy azok hatása okvetlenül ottmarad a megvalósultban. Ennek a kombinatív kompetenciának a feltételei azonban csak olyan korszakismeret birtokában fejleszthetők ki, amelyik nem az adott korszakot *mennyiségileg* jellemző tények halmazára támaszkodik, hanem rendeződésük lehetséges – ma már legfeljebb csak kikövetkeztethető – feltételeire. A tények ebben a nézetben nem azért beszédesek, mert „cáfolatlanok", hanem mert pozitív létüknek olyan folyamatok mennek elébe, amelyeknek nyoma maradt a „pozitív" lét elénk kerülő alakjában. Ily módon tehát nemcsak közölnek, de el is takarhatnak valamit. Éspedig lehetséges, hogy épp abban az értelemben, hogy csak egy-egy (meg nem valósult) alternatíva leküzdésének emlékét viselik magukon. Ez pedig – mint a volt lehetőség formája – az egykori kontextus jellegzetességeként ismerhető fel. Persze, csak a gyakorlott komparatista számára. A Fried-féle összehasonlító filológia ezzel az igényével hat újszerűen olyan írásokban, mint a Vitkovics-tanulmányok, *Az ember tragédiája* haláltánc-jelenete körüli vizsgálódásai vagy a kelet-európai romantika kiemelkedő alkotóinak értelmezése.

„Die Erfüllung"

Heinrich von Ofterdingen vallomása szerint a dolgok megtapasztalása csak akkor következhet be, ha már eltávolodtunk attól, amiben eredetileg benne voltunk. Az az összehasonlító értelmezés, amelynek új formái Fried István munkái nyomán vannak kialakulóban, nem egyszerűen a nyelvi kilépés értelmében jelenti a magyar irodalom új összefüggésben való megmutatkozását. Noha, persze, abban is. Hiszen csak aki végigolvasta a könyveit, az a megmondhatója, milyen sajátságos tükörben tűnik elénk a 19. és 20. századi irodalmunk, ha közvetlen szomszédaink viszonylatában kerül a látószögünkbe. Nem egyszerűen valamiféle közvetlenül rokonító – és éppen ezért általában is kérdéses Zsirmunszkij- vagy Remak-féle – tipológiai „analógiák" okán, hanem mert éppen ezek a kölcsönös felületi párhuzamosságok rejtik a legtöbb különböztető jegyet. Csak a mickiewicz-i romantikával összevetve fedezhetünk fel olyan szemléleti és poétikai komponenseket a Vörösmarty megalkotta változatban, amelyek azután egészen másként lesznek beszédesek egy Prešerennel való összehasonlításban, mint mondjuk Mácha költői nyelvet megújító munkásságához mérve. Nem „jön ki rosszul" a magyar irodalom ebből az összevetésből, még akkor sem, ha bizonyos fokig itt tűnnek fel az „ütemkülönbségek" olyan jelzései is, amelyekkel később olyannyira meggyűlt a baja a hazai irodalomtörténet-írásnak.

A nyelvi összehasonlítás Fried István írásaiban önmagában nem hozott volna sokkal több újat, mint amennyit hazai komparatistáink eddig is megtettek. Az a többlet, amelyik ezekben a munkákban körvonalazódik, inkább abban van, hogy Fried hangsúlyos szerepet szán az eltávolodás történeti-időbeli következményeinek is. Úgy

értve, hogy – például – a nevezetes *Híd a Drinán* ma már nem a hetvenes évekbeli hatását ismételve szerez híveket magának, hanem az „ősi történet" olyan értelmezhetőségével, amelyben többé nem az eredet, hanem a „legendásulás" hogyanja válik érdekfeszítő kérdéssé. Az, hogy „az emberiség alapvető történeteihez való viszony" tölti be az egykor csak genetikusan elgondolható *eredet*kérdés helyét: nem a valahonnan jövés értékjellegű öröksége, hanem a közösben megalkotható új „eredetiség" lehetősége. Ez hat e műben korszerű, az ezredvégen is méltányolható üzenetként.

Az ilyen komparatív horizont azonban a történetiségnek csak egy multikauzálisan értett, az új kérdésre új választ szolgáltató hagyományfelfogástól támogatott változatában alakulhat ki. Ez az értelmezésmód természetesen nemcsak „hosszmenti" irányban, hanem az egyidejű interszubjektív kommunikáció mintájára leírható interakciós kapcsolatok vizsgálatában is kamatoztatható. Fried István ugyan nem vállalkozott még ennek a komparatív módszernek az elméleti formalizációjára (hatása ez idő szerint talán épp ezért kevésbé „látványos"), de az bizonyosan nem véletlen, miért szentel oly nagy figyelmet – a kétnyelvűségtől a fordításkultúrán és a megszállott kultúraközvetítőkön át egészen a Hankiss János típusú nemzetközi kezdeményezésekig – az irodalmi kapcsolattörténet legkülönbözőbb aspektusainak. E vizsgálatokból levont tanulságként is felfogható az az igen merész állítása, mely szerint „a kapcsolattörténet [...] nem tartja alacsonyabb rendű ténynek vagy folyamatnak a befogadást, mert az adaptáló sem passzív szemlélő: a befogadás ugyanolyan alkotó jellegű, teremtő erejű folyamat, ugyanúgy művészi értéket létrehozó irodalmi tett, mint az ún. elsődleges alkotás (amelyben mindenképpen és mindig más típusú recepciónak az elemei is jelen vannak). Az átadás tulajdonképpen nem aktív cselekedet, hiszen az átadó a legtöbb esetben nem tehet arról, hogy bizonyos mozzanatok recepciója messzeható folyamatokat indíthat meg egy másik irodalomban" *(A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig).*

Ha van külön is hangsúlyozandó, máig égetően időszerű *elméleti-koncepcionális* következménye Fried István úttörő monográfiájának, akkor az kifejezetten ebben a máig alig méltányolt tézisében sűrűsödik össze. Mert ne feledjük, ezt a gondolatot a hetvenes években (!) tette alapjává egy inkább csak filológiai teljesítményként elismert munkájának. Holott az elképzelés maga akkor még az európai komparatisztikában is fehér hollónak számított. Hiszen az összehasonlító irodalomtudomány éppen ekkortájt vívta a maga gyászos emlékű utóvédharcát a hermeneutikai megértés-elméletekkel. Az az emlékezetes vereség, amelyet a neves komparatista, Gerhard Kaiser (igaz, ott éppen a germanisztika mezében) Wolfgang Isertől elszenvedett, szomorú emlékeket társít az akkor még kifejezetten virágzó komparatisztika elméleti készültségéhez. Azt kell mondanunk, ha Fried István a hetvenes években teoretikusan is kifejtette volna a monográfiája alapjául szolgáló koncepciót, nemcsak a kis irodalmaknak szolgáltathatott volna (igencsak hiányzó) elégtételt, hanem a nemzetközi komparatisztikában is komoly visszhangot válthatott volna ki. Csírájában ugyanis a „produktív félreértések" elméletének olyan hermeneutikai előfeltevéseit fogalmazta meg, amelyekkel a recepcióesztétika csak a nyolcvanas évtizedben kerített sort a kapcsolattörténeti és problematológiai komparatisztika bírálatára. 1975-ben Iser ugyanis még beérte azzal a gyöngéd figyelmeztetéssel, mely szerint Kaisernak addig a szemhatárába sem jut az összjátékként bekövetkező interpretáció interszubjektív karaktere, ameddig „a mű-struktúrát és az értelmezési rendszert nem képes egymástól elválasztani".

Vannak persze ennek az interkulturális érdekeltségű, legalább nyolc-tíz irodalomban otthonosan tájékozódó történeti értelmezésmódnak olyan fogyatkozásai is, amelyek arra vallhatnak rá, miért nem vállalkozott eddig Fried István – a *Kelet- és Közép-Európa közöttthöz* hasonló igényű – átfogóbb elméleti-komparatisztikai munka megalkotására. Mielőtt azonban ezek egyikére – a laudáció műfajával teljességgel ellenkező módon – mégis sort kerítenénk, nem hagyhatjuk említetlenül azt a másik kezdeményező mozzanatot, amellyel Fried István munkái nagy szolgálatot tehetnek a közeljövő hazai összehasonlító kutatásainak. S itt megint csak egy történészre kell előzetesen hivatkoznunk. A történettudományban – a nálunk alig ismert – Chladenius nevéhez fűződik annak a történetértelmezési-hermeneutikai szempontnak a megalapozása, amelyiket Koselleck a *nézőponthoz való kötöttség* premisszájának nevez. Chladenius abból indult ki, hogy az elmúlt realitásokról tett kijelentések azért szorulnak állandó megújításra, mert e valóságok egykori teljessége sohasem reprodukálható maradéktalanul. Ha ezt a konstrukciót most térbeli művelődés- és kultúrmorfológiai elválasztottságokra átvetítve képzeljük el, mint a nézőponthoz kötöttség helyzetét, akkor komparatisztikai nézetből úgy fogalmazhatnánk át az érvényét, hogy minden interszubjektív érdekeltségű összehasonlító kutatás elvileg van ráutalva a más nézőponthoz kötött értelmezésekkel folytatott párbeszédre.

Nálunk ugyanis máig tartja magát az a dogma, hogy egy-egy irodalomról igazából csak a hozzá nyelvileg és kulturálisan is kötődő értelmező mondhat érvényeset. Anélkül, hogy tagadnánk e tétel nyelvfilozófiai alapokról jól belátható igazságát, megkockáztatható annak az *igenlése* is, amit e vonatkozásban Fried István tart sürgetőnek: „a magyar szlavista – írja a szlavisztika céljait és perspektíváit vizsgálva – saját nemzeti irodalomtudománya felől közelíti meg az általa elemzett, kommentált szláv irodalmi jelenséget; akarva-akaratlan komparatisztikai ihletettségű. Szükségszerűen egy más irodalomtudományi hagyomány szempontjai szerint dolgozik, magától értetődőleg úgy gondolja tovább az orosz irodalomról kialakult nézeteket, hogy ebben a továbbgondolásban – bármennyire átéli, ismeri is az orosz irodalmat, irodalomtudományt – nem az orosz, hanem a magyar aspektusra figyelhetünk föl. [...] a hozadék általában jóval több, mint a [...] veszélylehetőség [...]: egy, a nemzeti irodalmi gondolkodásban nem, vagy alig emlegetett szempontrendszer [...]". S hogy Fried István az itt leselkedő veszélyek elhárítására értelemszerűen maga ad példát, azt a filológiai bravúrnak beillő Babits-tanulmány szemlélteti az *Utak és tévutak...* kötetben. Mert nemcsak a felületes átvételeket bizonyítja be tapintatosan, de mintát ad arra is, miként lehet egy klasszikus sérelme nélkül helyreállítani bizonyos filológiai „igazság-összefüggéseket".

S végül: hálátlan szerep olyan magyarázatot megkockáztatni, amely csupán bizonyosfajta jelzések talán önkényes csoportosítására támaszkodik. Mentségére legyen e sorok írójának, hogy inkább azon fogyatkozások egyikét látja bennük, amelyek leküzdhető akadályai egy átfogó, valóban modern hazai komparatisztikai munka megírásának. A már emlegetett, elvi jelentőségű Móricz-tanulmány szerint Fried István abban látja a magyar irodalom egyik zonális sajátosságát, hogy a 19. század óta „a nemzeti lét és nemzeti tudat leglényegesebb kérdéseivel" a líra szembesült sikerrel, míg az epika képtelen volt ugyanerre. Képtelen, mert nem jött létre „az egyes nemzeti irodalmak balzaci vagy stendhali rajza". Nem is az a meggondolkodtató itt, hogy valamelyest közel kerül ez az érvelés Lukács (de részint még Révai) felfogásához (is). *A magyar irodalom története 1945–1991* kapcsán kitűnő írásában Veres András is felrótt valami hasonlót e köszöntő szerzőjének. Egy eljövendő komparatisztikai szintézis elméleti

alapvetése szempontjából inkább abban látom az ilyen eljárás *poetológiai* kockázatát, hogy Fried István is hajlik az epika „megörökítő" – tehát valamely értelemben valóságot – denotáló értelmezésére. Mert ugyan épp a Mickiewicz–Vörösmarty összehasonlítás győz meg a (verses) epikai alakítás teremtő modalitásának elsődlegességéről, mégis kell valami poetológiai bizonytalanságnak lennie ott, ahol a következőképpen fogalmaz: „miközben a kapitalizálódás – a nyugati országokhoz képest – viszonylagos késéssel és hirtelenül gyorsult föl, a változásokat a prózai műfajok nehezebben és lényegében pontatlanabbul rögzítették, mint a versek".

Lehet, hogy itt inkább csak a szociológiai olvasat időleges működtetése hív ki bizonyos kritikai kételyeket, mégis úgy vélem, ennek a szempontnak a felerősítése korlátozhatja egy kultúr- és művelődésmorfológiai alapozású, poetológiai hermeneutika komparatív hatékonyságát. Mert nagyon is elképzelhető, hogy olyan szemléleti előfeltevéseket juttat kifejezésre, amelyeknek a világában még nincs határozottan eldöntve, szociológiai, vagy pedig döntően hatástörténeti alapokról építkezzék-e egy zonális indíttatású értelmező rendszer történeti hermeneutikája.

*

Meglehet, Fried István inkább valamely Goethe-idézetet látott volna szívesen e sorok élén. Megértését kérem tehát Novalisért. Azon túl, hogy segítségül vettem a fentiek kifejtéséhez, főként arra szerettem volna utalni vele, hogy a már ismerttől való eltávolodás tesz bennünket mind szabadabbá, s részesít mind több tapasztalatban is. Minthogy a szabadság és a tapasztalás horizontjai szerencsés módon korlátozzák egymást, ezt a feszültségteli kölcsönösséget kívánom Fried István további munkáinak feltételéül. Évtizedekre még: produktív oldalról a nyelvek és kultúrák megnyitotta szabadság interkulturális világát, a recepció felől pedig a beszéd így megtapasztalt felelősségéhez hozzáhajló elvárások horizontját.

Kabdebó Lóránt

A klasszicizálás mint intertextualitás a modernség második hullámában

(1917–1919)

Fried Istvánnak sok szeretettel

Kiindulásul egy (talán?) véletlen egybeesést konstatálok: Ezra Pound 1917-ben publikált első cantója és Szabó Lőrinc 1920 és '21 között keletkezett első, *Föld, Erdő, Isten* című verskötete mintha egyazon *nyelven* beszélne. A modern izgatottságnak, érzékenységnek a műbe való bevezetésére mindkét költő egyfajta klasszikus szűrőt használ. A vers quasi elbeszélés, amely mintha valamely ókori mű jelenete lenne. Filológiailag mindkét költőnél könnyen megtalálhatjuk a származtatást. Pound maga feloldja versében, Szabó Lőrinc élete végén az összes verseihez fűzött kommentárjaiban fedi fel a hozott szövegek származását. Csakhogy éppen a szövegek származásának ismeretében

ben válhatunk zavarttá: az átvétel egyértelmű bizonyítottsága vezet az átvett szöveg bizonytalanságához. Ha grammatikailag megfelel is az eredeti és a beépített szöveg egymásnak, *beszédmódját illetően* különbözik egymástól: semelyik korábbi klasszicizáló korszak beszédmódjába nem illeszthetők, illetőleg, bármelyikből kiszakíthatottnak vélhetnénk.

Milyenfajta tehát ez a *„klasszikus"* beszédmód?

Vegyük a Pound esetében leglátványosabbat: mindketten (Pound is, Szabó Lőrinc is) homéroszi szövegeket szőnek bele a versbe, de ez a „homéroszisag" már az átvétel előtt többszörös szűrőn keresztül jutott el a szerzőkhöz. A homéroszi primer természetélmény affektált, „városias" természetbe menekülés. Szabó Lőrinc maga hiába fedi fel a Homérosz-idézetet:

Pedig már itt van az éj, csak mi nem vettük észre,
hogy a kémény tetején kidugta borzas fejét a füst;

és hiába tudjuk, hogy az első canto első 67 sora az *Odüsszeia* XI. éneke első 114 sorának a fordítása. „Nagyjából" – teszi hozzá a kommentátor is. Szabó Lőrinc esetében mintha egy késő Verlaine-es vagy Georges stilizáltságú rokokó díszletbe lépnénk, Poundnál inkább hallom Aeneas lépteit, mint Odüsszeuszét. Persze, mert nem a homéroszi hely átvétele az elsőrendű feladata a költőnek: a költő eleve több kultúrkör távlatán keresztül közelít Homéroszhoz. Pound direkt egy újkori *latin* fordítás nyomán éli újjá a versbe emelt homéroszi textust: egy közbevetett nyelvi és egy átértelmező korszakbeli fénytöréssel emeli versébe az adott idézetet. Szabó Lőrinc nem kevésbé affektáltan ezüstkori latin költőkkel társulva, Stefan George hangnemében idézi versébe Homéroszát.

Pound esetében a filológusok szerint is Ovidius lesz az ókori idézéstechnika archetípusa, az a költő, aki maga is a klasszikus világba már annak ellentétét is beleértette. És hogy ne legyen kétség Pound idézéstechnikáját illetően: a második cantóban Sordellót idézi név szerint, a klasszikus világ egyik újkori átértelmezőjét. De Sordello neve egyben Browningot is felidézi, a különböző kultúrhelyzetek versbeemelőjét, a modernség korábbi esztétaváltozatának mesterét. Szabó Lőrinc hasonlóan egy megelőző modernségi fázis költőjét, Georgét, és magyar megfelelőjét, Babits Mihályt választja mesteréül, aki – éppen Browning mintájára is – az ókori klasszikusokat különböző módon megidéző korokat olvasztja össze poétikai horizontján.

Tehát adva van a világ két végén két, egymást még név szerint sem ismerő költő, aki majdan, kifejlődése idején sok mindenben hasonlót fog majd csinálni – mondhatjuk utólag róluk. De már 1917 és 1921 táján is mindketten sajátos és hasonló módon kapcsolódnak *egyféle múltakhoz*. A múltak *szövegszerűen*, filológiailag összekapcsolható emlékeihez úgy, hogy ugyanakkor az ő verseikben ez a hasonlóság éppen az *egy* szöveg *sokféle* értelmezhetőségét építi bele poétikájukba.

És azt hiszem, ezúttal egy határvonalat pillanthatunk meg: az intertextualitás *különbözését* a klasszikus modernség és a másodmodernség esetében. Mert Browning vagy Verlaine, avagy a magyar Babits elsősorban a klasszikus *helyzeteket*, díszletezést veszi át a szövegszerű idézéssel is. Egy fiktív külvilágot építenek a vers díszletezéseként. A hangsúly az *építményen*, a *kompozíción* van, a megszerkeszthető *egészen*, amely a vers nélkülözhetetlen része.

Pound és Szabó Lőrinc versében az idézett szövegek nem az építmény részei: tudatosan *idegen részletek*, amelyek azért kerülnek a versbe, hogy az *azonosíthatatlanságot*

mutassák fel. Azt, hogy egyetlen szöveg sem lehet valamely építmény, kompozíció *meghatározott részlete*. Mert minden szöveg magában élteti az különböző korok különböző értelmezéseit is. És ezek bizony egymásnak is olykor ellentmondóan alakulnak. Ezért is éppen Ovidiussal köti össze elsősorban a filológia Poundot az ókorból, és nem Homérosszal, annak ellenére, hogy pedig éppen Homéroszból való hosszú átvétellel indít az első canto. Tehát ezúttal a szerkezetről áttevődik a hangsúly a szövegre, a szövegen belül pedig az egyértelműségről a sokértelmezhetőségre. Arra, hogy egyetlen szövegnek – legyen az a legklasszikusabb idézet is – sem lehet csak egyféle, „hiteles" interpretációja. Az interpretáció maga: a sokértelműség felmutatása. Ezzel pedig megszűnik a grammatika és a logika egyértelmű összekötöttsége. Maga Pound is elgondolkozik ezen a második cantóban (a magyar szöveg Károlyi Amy fordítása):

Hang it all, Robert Browning,
there can be but the one „Sordello".
But Sordello, and my Sordello?
Lo Sordels si fo di Mantovana.

Hagyd abba, Robert Browning,
nincs több, csak egy „Sordello".
Csak Sordello, s az én Sordellóm?
Lo Sordels si fo di Mantovana.

Ezt a „Sordello"-t azután belevonja abba a hálóba, amelyet a cantók komponálásakor alkotott, ami mind kell ahhoz, hogy „Lo Sordels si fo di Mantovana" „my Sordello"-vá transzcendálódjon:

So-shu churned in the sea.
Seal sports in the spray-whited circles of cliff-wash,
Sleek head, daughter of Lir,
eyes of Picasso
Under black fur-hood, lithe daughter of Ocean;
And the wave runs in the beach-groove:
„Eleanor, ἐλέναυς and ἐλέπτολις!"
And poor old Homer blind, blind, as a bat,
Ear, ear for the sea-surge, murmur of old men's voices:

Szo-su köpülte a tengert.
Fóka játszik a sziklát mosó habfehér körökben,
Sima fejű lánya Lirnek,
Picasso-szemű,
Fekete prémcsuklya alatt, rugalmas lánya az Óceánnak;
S rohan a hullám az öböl ölébe:
„Eleanor, ἐλέναυς és ἐλέπτολις!"
S szegény vén Homerosz vak, vak, mint a denevér,
Figyelj, fülelj a tenger habzására, öreg emberek mormolása:

De ezáltal nemcsak a poundi „Sordello" definiálódik, hanem maga „Homérosz" is – jelen vizsgálatunk kiindulópontja.

De nemcsak a *múlt* értékelődik át különböző fénytöréseken keresztül, hanem maga az 1920-ban alkotott vers is az időben: Szabó Lőrinc klasszicizáló utalásába későbbi kedvese nevét is belehallja – harminchárom év után. „Később sokat mosolyogtam az egyik célzáson és nagyon örültem neki." – írja e sorok után:

a szűzi Hold szállt le benned az égről
s a buja Flóra csókol csókjaidban.

Tehát még a művész életrajza is továbbírhatja a már régen elkészült költeményt. Belefér ez az értelmezés is a költő poétikájába.

S belefér abba az irodalomtörténeti sávba, amelyet a húszas évekkel jelöltünk elkövetkezettnek. És máris tágíthatom a kört: éppígy Eliotot is idézhetem (akinél a klasszicitás például Dantén és Joseph Conradon keresztül érkezik a szövegbe), avagy Kavafiszt (ahol minden mimikri nélkül, egy hangsúlyozottan *más* szövegkörnyezetbe léptetődik bele az átvett, sokszorosan megértelmezett szövegalakzat).

A határvonal persze időben nemcsak hátra, de előre is meghúzható. A klasszikus irodalom ilyenféle intertextuális szerepeltetése nemcsak a klasszicizálásnak a korábbi, az esztétamodernségben szereplő jelenlététől, de különbözik a harmincas években divatba jött ún. újklasszicizmustól is. Ugyanis mind a klasszikus modernségben, mind az újklasszicizmusban az ott is meglévő szövegátvételek mellett elsősorban a klasszikus kultúra *formáltságát* hangsúlyozzák a művekben. Ha a klasszikus modernség a kompozíciót preferálta, az újklasszicizmus a hangnemi, retorikai és versformabeli mimikrire törekszik. Az előbbi a kompozíciót hangsúlyozza, az utóbbi a régi formázottság részösszetevőit kezeli hangsúlyosan versformáló tényezőként. A másodmodernség ezzel szemben az az irodalomtörténeti sáv, amely az intertextualitást önmagában preferálja, elválasztva minden formálási és logikai megkötöttségtől.

És azt hiszem, itt történik valami alapvető paradigmaváltás ezáltal a poétikában. Eddig ezt fedte el az avantgarde erőszakos beiktatása a klasszikus modernség és a másodmodernség közé. Ez a mozgalmak szerint szerveződő monologikus és teleologikus építkezésű poétika a maga hangosságával elfedte a vele egy időben lezajló lényegesebb eseményeket. Ugyanis az avantgarde csakis a formázottságot és a grammatikát alakította át, de a szöveg formáltsága és logikája közötti azonosságot nem kérdőjelezte meg. Az avantgarde poétika formázottsági és tematikai meghatározottságú – míg a másodmodernségben mindkettő elhanyagolhatóvá válik (annyira, hogy visszatérhetnek – mint Pound vagy Szabó Lőrinc is – a legformáltabb versalakzatokhoz is: bevezetve éppen egyfajta klasszicizálást). A másodmodernségben éppen a szövegformálásban történik változás, ez az alapja poétikájának. A grammatikától válik el az értelmezhetőség. Méghozzá a legszabályosabb grammatikától is. A grammatika formálissá válik, elveszíti egyértelműségét, a logika kiválik a grammatikából.

A másodmodernség tehát egyszerre különbözik a hagyományos verstől, a klaszszikus modernségtől és az avantgarde-tól is.

Hogy jön létre ez a különbözés?

A klasszikus modernségben – Baudelaire-től Georgé-ig, a magyar Adyig, Babitsig – éppen a „kikerített poémá"-n belül történtek a poétikai események. A klasszikus hagyomány mint mozaik épül bele egy szigorú kompozícióba. Ennek a poétikai ideálnak – filológiailag is kimutathatóan – Dante a mestere. Azt a mestert vallják – és fordítják is – benne példaként, aki egy filozófiailag is érvényes kompozíciót tud klasszikus példázatokból összefűzött *egységes* műalkotásként megvalósítani. A széttörött világ élménye ellenében a *megépíthető egészet* jelentette. A másodmodernség nagyjai átveszik ugyan a szuggesztiót, mesterükül vallják továbbra is Dantét, de éppen önáluk válik fikcióvá a kompozíció átvétele.

Hasonlóképpen építi fel első verskötetét az addig megírt, külön-külön is *kész versekből* Szabó Lőrinc. Ő is elmondhatná: begins „In the Dark Forest", crosses the Purga-

tory of human error, and ends in the light. Mint ahogy élete vége felé az életrajza alapján szerkeszti ugyan életmeditációját, de *Az elképzelt halál* után még egy ciklust ragaszt a kompozícióhoz *Helyzetek és pillanatok* címmel. A vállalt és negligált kompozíció egyszerre való jelenléte ez az alkotásban.

De miért ragaszkodnak mégis Dantéhoz a másodmodernség alkotói is?

Éppen azért, amiben különböznek elődeiktől. Számukra *másképpen* lehet Dante a mester. Dante ugyanis nemcsak a kompozíciót jelentheti, hanem ő az író, akinél az elbeszélt történet elveszíti elsődleges szerepét. Az eposz grand récit-je benne kettéválik: epizódok mozaikja egyrészt, másrészt egy keret-rítus, az üdvtörténet átélése. Ebben a pillanatban a „hozott szöveg" elveszíti eredeti elbeszélésjellegét: egyfajta etikai fokozat – a rítus valamely lépcsőjének – lesz illusztrációja. Ezáltal elvész a történelem értéke is: hiszen nem más, mint példázatok állandó ismétlődése. Így a történet egyrészt archetipikusságánál fogva a mitikus megjelenítés eszköze, másrészt *szövegszerűségében* éppen az átértelmezhetőség alapja.

Pound a preraffaeliták dekoratív sokféleséget hangsúlyozó Dante-kultuszát, Szabó Lőrinc pedig mesterének, Babitsnak Dante-fordító korszakát tanulmányozza. Szabó Lőrinc éppen akkor kerül mestere műhelyébe, amikor az a *Purgatoriót* fordítja. A dantei műnek ez a részlete az, amelyik az *Inferno* tragikus és a *Paradiso* üdvtörténeti-himnikus egyértelműségével szemben az *oldás és kötés* sokértelműségének példázatait mutatja fel.

Poundnál és Szabó Lőrincnél – hogy eredeti kiindulásunkhoz visszaérjünk – szövegek itt-ott, innen-onnan megjelennek jelölve-jelöletlen, egyfajta poétikai gondolkozás erősítőjeként. Ugyanakkor az egész műveltségi háttér már nem valamely üdvtörténet példázataként, és már nem is valamilyen dekoratív mozaik színes részleteként szükséges számukra – mint elődeik Dante-interpretációjában volt –, hanem hogy a sokesélyűséget, egyfajta gondolat sokféleképpen gondolhatóságát példázza, a meggondolhatóság minél számosabb lehetőségét felvillantsa. Ezzel belehozzák a szövegbe magába a dialogicitás lehetőségét, megalapozva ezzel a *dialogikus poétikai paradigma* megjelenését, a hangnemi egységet megkívánó, a mondatítélet-azonosságot kétségbevonhatatlan tényként kezelő, monológ típusú, hagyomány szentesítette versbeszéd ellenében az önértelmezést „körülbeszélésben" megvalósító, önmagát valamely másikkal valamiről folytatott beszéddel kifejező lírai beszédmódot. A versbeszéd atonalitása egyben a hagyományos jellegű versbeszéd poétikai kiszolgáltatottságának tudatosítása. Addig nem születhetett meg új poétikai paradigma, amíg a vers (legyen az akár hagyományos, akár klasszikus modernségű, akár avantgarde) a hasznosságelv értelmében egyfajta teleológiát képviselt. A műalkotás a tudati folyamat egészének működését igyekszik egy adott állapot rögzítésével megörökíteni. A teleologikus eszmélkedéssel szemben lényege az eszmélet: a természeti időben kibomló eseménykövetéssel szemben a tudatba befogható események szembesítése azáltal, hogy egyszerre érzékeli mindennek folyamatvoltát, állandó átalakultságát, és érzékelteti a műben való megalkotottságát, átalakíthatatlanságát. A műben úgy válik „múlt"-tá bármely folyamat, hogy ugyanakkor a versbeszéd által megérzékítődnek a tudatbeli állandó átváltozottság állapotai is. Állandó előrefutás, mely örök visszatérés által fogalmazódik meg: az individuum a tudat működtetésének „személytelen"-ségében ezáltal válhat meghatározottá. A „most-pontokra" bomló élet leltára így töredékben maradhat, a műben rögzülő kivételes időpillanatban az autentikus idő személytelensége individualizálódik.

Szabó Lőrinc verse szerint: „villan a kép, ugrik, furakodik, / kapcsolja, hívja jövő társait, / a másik messze mögötte marad / s onnan szól közbe: minden pillanat / – amelyben él, az idő szálaként – / együtt érzi az egész szövevényt / s az egésznek akar beszélni".

Pound versében a nézőpontváltás tudatosítása kétféle szövegkörnyezettel szembesítve jelenik meg. Egyrészt a történelem hagyományos dialektikájába vonja bele a költő (a magyar szövegek Kappanyos András fordításai):

All things are a flowing,	*Minden folyik – a bölcs*
Sage Heracleitus says;	*Hérakleitoszé e mondat;*

Ez csak a változást nyilvánítja ki, minden értékelés nélkül – tényt közöl. Ugyanakkor a bejelentést keretező, egymást magyarázó-kiegészítő megállapítások már az értékviszonyban bekövetkezett bizonytalanságot jelzik. Először egy grammatikai „atonalitással" „lebegtetve", a mondatítélet-azonosságot eloldva: „Christ follows Dionysus, / Phallic and ambrosial / Made way for macerations;" – utóbb az értékcsökkenés horizontjainak kemény fogalmazású leírásaival jelezve a jelen értékszintjének bizonytalanságát:

Even the Christian beauty	*Szamothraké után már*
Defects – after Samothrace;	*Keresztény szépség sincsen itt;*
We see τὸ καλόν	*τὸ καλόν – láthatjuk ahogy*
Decreed in the market place.	*Piactereken hirdetik.*

A *Maberley* szövegalkotására az értékszintet és értékkülönbözést egyszerre érzékeltető beleprogramozás a jellemző.

A kultúra egészét vonultatja fel mindkét költő, hogy a gondolkozás egészét hangolja át. A paradigmaváltás kiemelt módszertani segítője az *intertextualitás*, amely az egymás mellé szerkesztett szövegek sokféle értelmezhetőségét vezeti be a műalkotás egészének szövegébe.

Ha van poétikai esemény, amelyet utóbb posztmodern horizontról a modernizmusban preferálni fognak, akkor éppen ez, a másodmodernségben bekövetkezett esemény. Ezt pedig a világirodalomba Pound, a magyar lírába Szabó Lőrinc vezette be. Mindkét költő népszerűsége ezért is következhetett el napjainkban.

FÜZI LÁSZLÓ

Egy vitáról – és tanulságairól

1992 és 1993 tavasza között vita zajlott a *Tiszatáj*ban Közép-Európa jelenéről és jövőjéről, arról, hogy létezik-e egyáltalán Közép-Európa, s ha igen, miben mutatkozik meg a sajátossága, lényege. A vita teljes volt: Fried István vitaindítójára a tanulmány tételeit szemügyre vevő újabb tanulmányok érkeztek, az egyes történeti erkölcsi-etikai kérdések kapcsán „kiegészítő tanulmányok" is napvilágot láttak – végül pedig Fried professzor összefoglalta a vitát, mondhatnánk úgy is, hogy „levonta a tanulságokat", reflektált a felvetődő problémákra, kérdéskörökre. Most, hogy *Közép-európai változatok (Álmok és realitások)* címmel külön füzetben is megjelent a vita anyaga, úgy gondolom,

nem egy-egy részletkérdésről, a polémia egy-egy száláról kell szólnom, hanem a vita egészéről – a vitáról mint jelenségről, méghozzá a „rendszerváltást" követő vitáról mint jelenségről. Ez a vita ugyanis ezer szálon kötődik a magyar (s a közép-európai, közép-kelet-európai) viták többségéhez: nem egyszerűen Közép-Európáról folyt itt a diskurzus, hanem eljövendő életünkről, arról, hogy lesz-e, s ha igen, akkor milyen lesz. A valamikori életbe átmenthető-e egyáltalán valami a „hajdanvolt közép-európaiságból"?

Igen, ennek a hangsúlyozását tartom a legfontosabbnak: ez a vita igazában nem arra kérdezett rá, hogy létezett-e, s létezik-e Közép-Európa, hanem arra, hogy annak a térségnek, amelyet hagyományosan Közép-Európának neveznek, sikerül-e kapcsolódnia a nyugat-európai fejlődési modellhez, avagy leszakad ismételten, s kelet-európai vonásai erősödnek fel ismét. Innen nézve az 1989 után felszakadt nagy „helyzettisztázó" irodalmi vonulathoz tartozik ez a vita is, ahhoz, amelyet Esterházy Péter, Lengyel László, Sándor Iván és Vekerdi László neve fémjelezhet az olvasó számára. Ma minden ugyanarról szól, s mi is a kiútkeresés kérdéseire figyelünk, bármit is olvassunk, bármivel is találkozzunk. Nem véletlen, hogy Sándor Iván és Vekerdi László ebben a vitában is részt vett, s alighanem az sem, hogy gondolatmenetük számos ponton találkozott a náluknál is veszélyeztetettebb helyzetben élő Juhász Erzsébetével. Bármennyire is meglepőnek tűnik, ez a történeti, művelődéstörténeti, irodalomtörténeti kérdéseket felvető és tisztázó vita a jelenről mondta a legtöbbet. Vegyük sorra pár szerző legfontosabb tételét.

Juhász Erzsébet éppenséggel a vajdasági magyarság *mai* helyzetéből kiindulva nevezte Közép-Európát az Európa utáni *honvágynak* – s bizony, nem a múltról mondja, pedig mondhatta volna arról is: „A ránk szakadt pusztítás és rombolás e rettenetes korszakában az nyer mindinkább igazolást, hogy milyen reménytelenül zsákutcába vezet a csak nemzeti kultúrákban és valamiféle világkultúrában való gondolkodás. A nacionalizmus nacionalizmust szít, a saját nemzeti kultúrának mindenek fölé való emelése kizárólagosságot, amibe – hosszú távon legalábbis – nem a másik nemzet kultúrája, hanem éppen a magunké bukna bele." Vekerdi László – mint már annyiszor – most is a mindennapokból, azok jelenségeiből kiindulva alapozta meg általánosított tételeit. „Nemrégiben egy jóhiszemű nyugati megfigyelő, nem minden irónia nélkül, Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot »új banánköztársaságoknak« nevezte, persze nem a termelés, hanem a fogyasztás banánköztársaságainak. A banán az új gazdagság szimbóluma: ahogyan ez a nemrégiben még inkább csak a nómenklatúrának fenntartott gyümölcs hétköznapivá válva elárasztotta az üzleteket és árusítóhelyeket, a banánhéj pedig a járdákat és a kukákat, úgy árasztotta el legkülönfélébb áruival a térséget a Nyugat" – mondja, majd pedig hozzáteszi: éppenséggel egyetlen alapvető probléma nem oldódott csak meg, az, hogy miképpen lehet tőkés gazdaságot építeni – tőke nélkül. Sándor Iván a tanulmány helyett írt levelében számos alapvető kérdést vet fel, többek között ezt: „Akarja-e ma Közép-Európa Közép-Európát? Meghökkenve tapasztaljuk, hogy *nem*. És éppen egy olyan históriai pillanatban, amikor *volt* rá esélye, hogy megvalósíthasson valamit. De a Közép-Európa-gondolat helyett Közép-Európa a nemzeti-etnikai-faji-politikai-hatalmi »sajátosságokat« (szembenállást) emeli az értékhierarchia élére." Mennyire egybecseng ezzel (s Juhász Erzsébet, Vekerdi László és a többiek mondandójával) Heiszler Vilmos gondolata: „...a közép-európai gondolat vonzereje éppen abban állott, hogy tagadta azt a vonalat Trieszt és Lübeck között, melynek a jó stílusú Churchill a »vasfüggöny« elnevezést adta. Megfújták a közép-európai gondolat elkötelezettjei a kürtöt a vasfüggöny előtt, s az egyszercsak leomlott – de úgy látszik, egyelőre csak a por és az omladék között kószálunk, elveszítve még az orientációt is, amit a fal biztosított... Úgy látszik, hogy a történeti áttekintésben felvázolt közép-

európai régió nyugati fele – a volt NDK, Ausztria, Csehország, s minden bizonnyal Szlovénia is – szívesen elhagyná a csak koloncnak érzett keleti szomszédokat, s a bizonytalan Közép-Európa helyett a biztos Nyugat-Európában igyekszik minél előbb helyet biztosítani magának. Mindenki helyezkedik, igyekszik jobb pozíciót kivakarni magának – darwini versenyfutás folyik, melyben a nyertes a centrumhoz, a legfejlettebb régióhoz való tartozást reméli, a vesztes perspektívája a lassú lecsúszás a harmadik világba – hol van itt hely Közép-Európának?"

Maradjunk egyelőre ennél a megállapításnál: ha ez a jelen, s ilyennek mutatkozik a jövő – létezett-e a múltban Közép-Európa? A tanulmányok nagy érdeme, hogy sorra veszik a legtöbb Közép-Európa-elméletet. A sort Fried István kezdi, aki szinte zavarba hozó tájékozottsággal és alapossággal ismerteti a legkülönbözőbb elméleteket. Juhász Erzsébet folytatja, Eric Hobsbawm rendszerezését idézve, Alois Woldan pedig a Közép-Európa-mítosz gyökereiről ír. Alapvetőnek tűnik Fried István megállapítása: a Közép-Európa-gondolat a legtöbbször a művelődés területén jelentkezett – viszont „Közép-Európa művelődési kapcsolatainak kiépítése mindenekelőtt politikai, hiszen meg kellett teremteni azt a szellemi környezetet, amelyben él, hat, működik a kapcsolatok intézményesített hálózata". Ez nem történt meg, tudjuk jól. Erről a különbözőségről olvashatjuk Fried István vitaindítójában: „Ami politika és kultúra eltéréseit illeti, a politikában a régiók határai dinamikusabban változnak, gyorsabban jönnek létre, de gyorsabban is válnak semmivé... A politika régiónkban sokszor volt nagyhatalmi érdekek függvénye... A régió köztes helyzete, megosztottsága nemigen tette lehetővé a saját utat, a semlegességet, ellenben igényelte a szövetségi rendszerek előnyeinek és hátrányainak gondos (és nem egyszer: cinikus, és ekkor eredményes) mérlegelését." Ez vezetett oda, hogy Közép-Európa nehezen megfogható és létező (Fried István), vagy ahogy Pomogáts Béla kifejti: „Közép-Európa fogalmát inkább érezzük, mint érzékeljük, inkább meditálunk fölötte, mintsem egyértelmű és megvalósítható terveket készítenénk arról, hogy miként is kövezhetnénk ki a hozzá vezető utat. Közép-Európa mint geográfusok és államjogászok által is szentesített politikai realitás, egyelőre a nosztalgikus képzetek világába tartozik, egy imaginárius lelki térképen található csupán, és ez a lelki térkép talán csak Budapesten, Bécsben, Prágában és Zágrábban dobogtatja meg a szíveket. Közép-Európa egyelőre (és talán még hosszú évekig) inkább az irodalom, mint a politika érdeklődését váltja ki; Elias Canettiét, Milan Kunderáét, Antun Šoljanét és persze Mészöly Miklósét, Konrád Györgyét, Esterházy Péterét. Emlékezések és ábrándozások tárgya, és mint minden nosztalgia, a múlthoz, jelesül a közép-európai régió történelmi múltjához fordul, erre hivatkozik, erre támaszkodik."

Szinte valamennyi tanulmány érinti az Osztrák–Magyar Monarchia és az elképzelt Közép-Európa közötti kapcsolatot, feltehetően azért, mert a Közép-Európával foglalkozó irodalom vissza-visszatérő kérdésköre ez. „Nem egy írásban éppen az Osztrák–Magyar Monarchia látszott mintaként a leginkább alkalmasnak: jogrendje, parlamentje, liberalizmusa (kiváltképpen az 1970-es évek keleti Európájával egybevetve) folytathatónak tetszett" – olvasom Fried Istvánnál, aki hozzáteszi: „a Monarchia olyan soknemzetiségű államszövetséggé értékelődött át, amelyben benne rejlett egy középeurópai közösség lehetősége, és amelyet inkább külső, mint belső erők döntöttek, semmisítettek meg." Számomra rendkívül rokonszenves, hogy a vita valamennyi résztvevője elhatárolja magát a Monarchia-kultusztól, attól a Monarchia-kultusztól, amely pár évvel ezelőtt „végigfutott" a magyar szellemi életen. Tulajdonképpen akkor is arról volt szó, hogy a tudományos kutatás élénkült fel, évtizedek tiltása után, s a nagy eredményeket felmutató Monarchia-kutatás kapcsán teremtettek divatjelenségeket. Fried

István a vitaindítóban leszögezi: „...a Monarchia egykori polgárai korántsem érezték olyan idillikusnak helyzetüket és biztonságukat, mint azt kései utódok feltételezik róluk", Vekerdi László pedig a vitaindítóra visszautalva így ír: „Nagyon is igaza van Fried Istvánnak, hogy »ennek a világnak, ti. a Monarchiáénak, el *kellett* múlnia, emlékké kellett szépülnie ahhoz, hogy élő és hatni képes lehessen – a továbbélő magatartásokban, reflexekben, étkezési szokásokban, általában az irodalomban, olykor a kabarében, a jellegzetesen városi fordulatokban.« Ma már, ebben is igaza van Fried Istvánnak, ez az emlék is meghatározza Közép-Európát, ha ugyan nem éppen ez határozza meg elsősorban. Annál is inkább, mert ami itt a Monarchia után következett, az általában még sokkal rosszabb volt."

Eddig a kötet tanulmányait, a különböző tanulmányokból összeálló nagyon is egységes világot követtem nyomon. Talán érezhetővé vált, hogy a jeles szerzők a valóság felett lebegő világként rajzolták meg a maguk Közép-Európa-képét. Ma nem látszik reálisnak egy kulturálisan-gazdaságilag-politikailag egymáshoz közelítő államokból összeálló Közép-Európa. Ám miközben a szerzők megállapítják ezt – vágyképként meg is fogalmazzák Közép-Európa létének szükségességét. A leghatározottabban talán Juhász Erzsébet: „Közép-Európa tagadása ma sokkal inkább következik önismerethiányból, mint néhány évvel ezelőtt. Ez a mostani azt látszik bizonyítani, hogy az eszmei totalitarizmus megszűnte után a vélt vagy valóságos nemzeti szabadság és önrendelkezés is járhat önismeretzavarral. Mindebből persze nem következik közvetlenül az, hogy helyes önismerettel rendelkezni a térségben annyi, mint közép-európainak lenni, de orientáció szempontjából mindenképp a legmérvadóbb látószögnek látszik e tekintetben." Juhász Erzsébethez, s a kötet többi szerzőjéhez hasonlóan magam is úgy látom, hogy az összeomlás után – bármennyire kevésbé is vigasztaló ez számunkra, történelmi léptékkel mérve ebben a pillanatban vagyunk – nem lehet pontosan megrajzolni a jövőt, hiszen a káosz, az áttekinthetetlenség nem engedi a tisztult kép megrajzolását. Elméletileg, a fejlődési tendenciákat tekintve, több modell megvalósulása is elképzelhető. Az egyik: a nyugati technikai civilizáció magához rántja, „bekebelezi" a tőle Keletre eső térséget, a másik: a technikai civilizáció elterjedése regionális keretekben történik meg, a technikai fejlődés nem semmisíti meg a korábbi fejlődési, térségi sajátosságokat – ebben az esetben lehetőség mutatkozik egyfajta Közép-Európa-tudat kialakítására, a harmadik: a térség államai önmagukban próbálkoznak a kiútkereséssel – ebben az esetben a mostani káosz és szegénység lesz a meghatározó – a negyedik eshetőség pedig az, hogy a Balkán terjeszkedik, s meghódítja a valamikori Közép-Európa-álmokat megszülő térséget. Talán bizonygatnom sem kell, hogy a felvázolt eshetőségek közül az a legszimpatikusabb, amely mellett az ismertetett vita résztvevői is letették a voksukat.

*

A Tiszatáj Közép-Európa-vitájának anyagát magába foglaló gyűjtemény ismertetését ezen a ponton talán le is lehetne zárni. De hát nem egy vitáról van itt szó, hanem az 1989 után kialakult „helyzettisztázó" irodalom egyik fejezetéről, ezért néhány megjegyzést még meg kell fogalmaznom. A kötet kapcsán teszem meg ezeket a megjegyzéseket, mégis azt szeretném, ha valaki érteni akarja a következő pár sort, szélesebb összefüggésben értse azokat, ő maga is igyekezzen a magyar szellemi élet egészére vonatkoztatni.

A első megjegyzés a vitákban részt vevők körére vonatkozik. A szerkesztőség minden bizonnyal igyekezett kiszélesíteni a hozzászólók körét, s szép eredményt is ért el ezen a téren, mégis azt kell mondanom, hogy csökken a közéleti-politikai-művelő-

dési-történeti vitákban részt vevő tudósok, írók, közírók száma. Így a Tiszatáj is azokat találta meg – dicséretére legyen mondva: a *saját* szerzői közül –, akik más lapok, folyóiratok, szervezetek vitáiban is részt vesznek. Elsősorban Sándor Iványra és Vekerdi Lászlóra gondolok itt, de Fried István, vagy éppenséggel Juhász Erzsébet sem tartja magát távol más fórumok vitáitól. (Természetesen jó, hogy így van – ám jobb lenne, ha többen lennének a hozzájuk hasonló alkotók, tudósok.) A jelenséget általánosíthatjuk is: egyre inkább úgy tűnik, hogy a szellemi életben részt vevők nagyobbik része távol tartja magát a diskurzusoktól. Pedig fontos éveket élünk át: sok minden most dől el, lehetséges, hogy hosszú időre, a tisztázó erőre tehát szükség van.

A második megjegyzés a szellemi életben lezajló viták hatásával kapcsolatos. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy minden valódi szellemi jelenség csak áttételesen fejtheti ki a maga hatását, s minél inkább szellemi, a maga természete szerint annál áttételesebben. Ennek ellenére szinte megdöbbentőnek találom, hogy a szellemi élet vitáitól a politikai szféra szinte teljes egészében elhatárolja magát, igaz, nem deklaráltan, hanem totálisan. Valószínűleg nem folytatható hosszú ideig az a gyakorlat, hogy a politika nem figyel fel a szellemi-tudományos-művészeti életben kiküzdött gondolatokra. (A jelenség előzményeire láthattunk példát az említett tanulmányokból vett idézetekben.) A politikának is meg kell teremtenie a maga szakszerűségét, ez pedig elválaszthatatlan a korszerűségtől. A korszerűséget pedig csak a szellemi élettel való természetes kapcsolat tudja megteremteni. Hasonló a helyzet a másik oldallal – a szélesebb értelemben vett társadalommal, ha lehet ezt egyáltalán így nevezni. A társadalom sem szakíthatja el magát hosszú ideig a szellemi élettől, hiszen ezzel saját maga természetes fejlődéséről mond le.

A harmadik megjegyzés magára a szellemi életre vonatkozik. Hosszú ideig tartott az a korszak, amelynek lényegéhez tartozott, hogy a kimondott gondolat, főképpen pedig a kimondott igazság esetében a *kimondás* volt a fontos, a valódi tett. A magyar szellemi életnek is alkalmazkodnia kell a megváltozott társadalmi feltételekhez, a gondolatban magát a gondolatot kell tettnek látnia, azt kell értelmeznie. A fentebb ismertetett vita jó példát mutat a gondolatok gondolatként való értelmezésére, ha azonban visszhangjára gondolok, akkor azt tapasztalom, hogy e téren is van még minek megváltoznia ebben az országban. *(JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke és a Tiszatáj Alapítvány, 1993.)*

Olasz Sándor

Márai Sándor titkai nyomában

FRIED ISTVÁN KÖNYVÉRŐL

Méltatlanul kevés példányban, bár a Magyar Irodalomtörténeti Társaság nemes ügyet szolgáló kiskönyvtár-sorozatában (Mikszáth Kiadó, 1993.) jelent meg Fried István Márai-tanulmányainak egy része. Az életmű ritkábban emlegetett darabjainak vizsgálata a majdani monográfia alaprajzát sejteti, s a kutatás eddig elhanyagolt területeire irányítja a figyelmet. Ez a kis kötet ily módon Fried István munkásságának egyik lényeges vonását világítja meg. Számtalanszor megtörtént, hogy Fried professzor – oly-

kor csupán néhány oldalon – kutatócsoportok, intézetek többéves munkatervét foglalta össze. Arról nem is beszélve, hogy milyen sok egyetemi hallgatót terelt a tudományos munkálkodás felé az ő hol szelíd, hol pedig kemény szankciókat kilátásba helyező inspirációja.

Fried István tudósi alázatára, moráljára jellemző, hogy előbb a részletek kevésbé látványos, ám annál fáradságosabb tisztázására vállalkozik. A gyorsan megírt monográfia helyett inkább azt tartja feladatának, hogy „néhány kérdéskörben a filológiai módszerrel történt feltáró munkát egy szélesebb kontextusba" helyezze. A tárgyválasztás személyes érdekeltségéről annyit tudunk meg, hogy az ifjúkori olvasmányélmény, a magyarországi nyomokat kereső Kafka-kutatás, a „felvidéki" szellemiség és a Monarchia iránti érdeklődés lehetett meghatározó. Márai sikerének természetrajza persze éppúgy szerepet játszhatott, mint a közép-európai régió jellegzetességeinek tanulmányozása. (Fried István távol áll attól, hogy a Márai-műveket pusztán ürügynek tekintse a térségi problematika kifejtésére.)

A Márai-életmű belső logikáját kísérli meg fölfejteni Fried István. Az elméleti beszédet el nem kerülő, inkább esszészerű, de erősen szövegközeli Márai-stúdiumok fő indítéka a vizsgált jelenség jellegének és értékének pontos megnevezése, s ebben a félelmetes apparátust mozgató műveletben az éles szemű és tiszta hallású olvasó éppoly fontos, mint a szaktudós megvesztegethetetlen szigora. Ez a tökéletességre törekvő indukció minden szálat belülről kifelé haladva próbál fölgombolyítani. Mindent a művekből, művek részleteiből bont ki. Akár Márai korai novelláiról és verseiről, akár 19-es naplójáról, elfelejtett színdarabjáról ír, csak azzal foglalkozik, ami a „zsengékben" vagy a későbbi nagy művekben esztétikai minőséggé alakul. A sok-sok apró részlet mikroszkopikus közelnézetéből itt csupán egyetlen motívumot emelünk ki, a zendülését. Az életművet Fried István a Monarchia világából magyarázza. Ez a túlérett civilizáció hozta az elintézetlenség élményét, a „valami nincs rendben" sejtését, amely aztán a lázadáshoz vezetett. A nem túl jelentős novella, a *Kristóf kezd rosszat sejteni* így az akaratlanság, a felnőttek világával való szembehelyezkedés élményére épül. Az elfeledett színdarab azt a totális válságot mutatja föl, amely majd a *Zendülők* hőseit határolja el a nem élhető élettől. Az *Esküminta* is „az első világháborúba belefáradt, a világháborút létrehozó világba belecsömörlött, lázadó, sőt »zendülő« ifjúságnak igényét jelenti be az élet átalakítására". Fried István ennek a zendülésnek a kétarcúságát is tudatosítja. Az apák világa ellen lázadt ugyan Márai is, az apa emlékének gyakori visszatérése viszont arra vall, hogy az elődök alkotásánál, a műveltségnél mégsem ismer nagyobb értéket. (Ez az a műveltség, életforma, mentalitás, amely még romjaiban is vonzó, s ezt sértik meg az idegenek – miként a *Sértődöttek* c. regényből is kitűnik.)

Az avantgarde mozgalmakkal rokonszenvező Márai az 1930-as években tudatosan vállalja a Krúdy-hagyományt, s ez – mint Fried István írja – „kitűnően meg fog férni a modernebb szemléletű, a megszokott időszerkezetet felbontó epika elfogadásával (mindenekelőtt Virginia Woolf és Proust felfedezésével)." Krúdy és Proust persze nem is áll olyan távol egymástól, minthogy mindkettőjük érdeme a regényt új útra térítő váltóállítás: a belső idő, a lelki-tudati folyamatok egyenesvonalúságának felbontása azzal az emlékezéstechnikával, amely biológiailag és pszichológiailag érvényes, de regénypoétikai formateremtő elvként is életképes. Mindazonáltal nem feledhetjük, amit Mészöly Miklós a két nagy író különbözőségéről ír egy helyen: (Proust) „emlék-tömbje olyan önmagában forgó-alakuló világ, ami *maga* ugyan nem vesz tudomást az időmúlásról (hiszen folytonos »megidézésben« van) – de az alkotó mégsem emeli ki a múlás

folyamatából." A megállított idő akaratlanul is halad valami felé. Ezzel szemben Krúdy olyannyira relativizálja az időt, hogy a történés egyidejűleg különféle idődimenziókban helyezhető el; különféle idősíkokat vetít egymásra. Márai naplóiban ugyan léptennyomon Proust különös varázsáról olvashatunk, de a regényírói életmű egyik legnagyobb teljesítményeként értékelhető *Szindbád hazamegy* mégiscsak Krúdy meghatározó jelentőségére vall.

Akad, aki Márai regényírását a modern epika törekvéseitől távolinak gondolja. Ezekre a kételyekre válaszol Fried István *A rejtőzködő lírikus Márai Sándor* című tanulmányában, melyben kifejti, hogy a Krúdy metaforikus szerkezeteire emlékeztető mögöttes tartalom, a regények átlírizálódása, a párhuzamos monológok regényszervező ereje, az előzményként a romantikus tirádára visszavezethető retorizáltság, a naturalista lélektani regény tagadása a 19. századi realizmus meghaladását jelenti. A teljes igazság kimondhatatlansága, a sarkos, egyértelmű megnevezésektől és ítéletektől való tartózkodás, „az igazság sokrétűségétől" elbizonytalanodó narrátor pedig a Kosztolányi-örökség folytatását bizonyítja. Sokszor elhangzik, hogy Márai alkatától idegen a cselekményesség. Ám Ortega óta *(Gondolatok a regényről)* tudjuk, hogy az eseményes elem a modern regényben egyáltalán nem fontos, igaz, nem is hiányozhat teljesen. A cselekmény-minimum megvan a Márai-regényben, s ez az olyan regényesszékre is érvényes, mint a *Vendégjáték Bolzanóban.*

A „szavak állította csapdáról" beszél egy helyen Fried István, a kommunikáció ellehetetlenüléséről, amely a regények dialógusnélküliségét is magyarázza. Az emberi beszéd már nem képes kapcsolatot teremteni, frázisokkal terhes banalitás-gyűjtemény. Ám Fried István azt is érzékelteti, hogy itt nem egyszerűen ember és ember közötti kapcsolatról van szó, hanem a nyelvhasználat jellegzetes 20. századi poétikai dilemmáiról. A Márai-művek személyiségfölfogása, a veszélyeztetett individuum megjelenítése még egyértelműen a klasszikus modernség sajátja, az elbeszélhetőség kérdéseinek mély átélése viszont a modernség későbbi fejleményei felé mutat. (Igaz, mindebben még korántsem a szó uralhatatlanságának posztmodern tapasztalata rejlik.) „...egész antológia állítható össze Márai olyan írásaiból – írja Fried István –, amelyben a szó és a fogalom krízisére utal, arra nevezetesen, hogy részben elhasználódtak és kiüresedtek a szavak és a fogalmak, másrészt sosem volt olyan szükség a szavak és fogalmak átláthatóságára és világosságára, mint ebben a kaotikussá vált világban. Hiszen a dolgok és jelenségek néven nevezése és ezáltal értéktartalmának fölmutatása vagy ellenkezőleg: értékvesztésének fájdalmas megállapítása több regényének nem pusztán epizódja, hanem lényegi mondanivalója..."

A *Kassa mint szellemi életforma* c. tanulmány mottója egy 1968-as naplójegyzet: „Minden, ami Rendszer – vallásos, politikai, gazdasági, szellemi Rendszer – halálos veszedelem, merénylet az élet eleven rendje ellen." Az idézet kulcsmondatnak is tekinthető, mivel a megszervezettség, az arány, a fegyelem elvét vallja a Rendetlenséggel és a Rendszer hazugságaival szemben. Az így értelmezett Rend Fried István munkáinak is egyik legfontosabb jellemzője. Az 1943–44-es naplóban írja Márai: „nincs módunk középszerűnek lenni". Most, Fried professzor hatvanadik születésnapján látjuk, hogy a minőségi Magyarországról álmodó Márai (tegyük hozzá, az egész másfajta indíttatású Németh László is példa lehet ebben) valójában milyen közvetlen kapcsolatban van az ünnepelt tudósi és oktatói munkájának igényességével.

TANULMÁNY

FRIED ISTVÁN

Van Gogh szalmaszéke

BAKA ISTVÁN ÚJ VERSESKÖTETE

A jó Csöndherceg *se rossz herceg, a legnagyobb hatalom, s én nemcsak arra gondoltam, amikor az ember éjjel, egyedül riasztgatja el magától a rettenetes, félelmes csendet, de arra is, hogy jaj volna nekem, ha egyszer, míg élek, elhallgatnék, s engednem, hogy a Halálnál borzasztóbb csönd rámfeküdjön.*

(Ady Endre)

Dichtung ist Stiftung, durch das Wort im Wort

(A költészet megalapítottság, a szó által a szóban)

(Martin Heidegger)

Baka István új kötete már címével értelmezést igényel: egyik „alteregó"-jának (hogy stílszerűek legyünk: *dvojnyik*jának) neve áll elöl, birtokos jelzőként, hogy a gyanútlan szekszárdi–pétervári–leningrádi–moszkvai–szegedi illetőségű világok vándorára, zenerajongó poétára, költőktől ötleteket, (élet)helyzeteket elorzóra csapjon a baljós birtokszó: *testamentum*, akaratlanul is megidézve a mások világát szintén szívesen bebolyongó, szintén szonettekbe szerelmes (nem hideg szonettek aranymívességébe, hanem habzó szenvedélyeket, titkolt szorongásokat, rejteni kényszerített képzeteket fegyelmező szonetteket formázó) szegedi költőt, Juhász Gyulát, aki nem egyszerűen költői *végrendeletet* hagyományozott az utána következőkre, hanem költői hitet a nyelv teremtő-megnevező hatalmáról, az eltűnő szubjektum végső mentsváráról. Sztyepan Pehotnij hasonmás – lélekvezető funkcióban –, akinek segítségével a szakmából az életig, a nyelvi részképzés életrajzi esetlegességéből egy kultúra Rendjéig lehet eljutni; valójában Sztyepan Pehotnij kalauzzá válik, aki a *belső világtér* labirintusában igazít el, mert vezetője a zene, az irodalom, amely a létfelejtés ellen vívott küzdelem tere felé irányítja az Európa évszázadait meg az örök száműzöttség évezredeit állandóan, tehát a pillanat jelenében átélő, az ittlétbe kényszerítő, a nyelv foszló lehetőségeibe fogózó *magyar* peregrinust. Sztyepan Pehotnij tudja, hogy a „nyelv a lét háza" (tudja oroszul, ezért megnevez, orosz címet is ad a megszólalásnak, részben ötleteket is kölcsönöz a mozaikká szétesett, egykori kulturális *ezüstkor*ból, az orosz századelőből, az 1920-as évek reményteli utóvédharcaiból és a sötétülő harmincas évek titkaiból, hogy mindez rámásolódhasson az élményként visszacsengő ifjúkorra; aztán tudásra késztet magyarul, hogy verssé lehessen, lakhatóvá váljon a lét háza, hiszen ennek a háznak

a gondolkodók és a költők az őrzői). De Sztyepan Pehotnij még valamit tud: a hagyományosan értett-felfogott szubjektum immár aligha vállalhatja azt a szerepet, amelyet egykor „a gondolati perspektíva vagy ideológia hordozója"-ként játszott. (Niko Grafenauer) Lehetősége talán csak egy maradt – Hamvast idézve – „a sorsból való kilépés", netán művének „természet"-té válása, egyesülése azzal, ami létrehozta. Márai Sándor jegyzi föl Naplójába Kant egy axiómáját, és fűz hozzá saját helyzetére-vigaszára kommentárt, amely a kettévált világ, az ellehetetlenült-ellehetetlenített szubjektum és a kimeg-fel-ismerhetetlen objektum közötti szakadék áthidalására int:

„Kant egy szava, mint egy fényes sugár: »*Vollkommene Kunst wird wieder zur Natur.*« [Szó szerinti fordításban: A tökéletes művészet ismét Természetté lesz.] Mintha Platón, minden erővel és hitellel, még egyszer megszólalt volna az emberi időben. Igen, a remekmű megint természetté lesz, visszatér az elembe, amelyből előválott [!], elhelyezkedik benne és hozzátartozik, szervesen – tehát nem fityeg rajta, mint a társalgó falán a kontár ügyeskedő csendélete, hanem *él*, mint minden, ami valóságosan a természetből érkezik és ahhoz tartozik, él, nemesebben, felfokozottabban, teljesebben, mint a »természetes«, de a természetben is él, nemcsak a könyvben, a múzeum falán, vagy a köztéren. A többlet, amivel él, a művészet többlete."

Nagyon nehéz (és ha úgy vesszük: nagyon könnyű) bekapcsolódni Márai Sándor gondolatmenetébe, az örök száműzöttébe, aki 1919-ben először lépett át a családi bensőség védte „kishazá"-ból a félelmetes szabadságba, megkísértvén az idegen nyelven írásgondolkodás kísérlete által, fenntartván magának azonban a visszalépés esélyét (ti. idegen nyelvű alkotásait többnyire magyarul is megírta-publikálta, többnyire az emigránsnak számító bécsi magyar, a kisebbségivé lett kassai magyar sajtóban). Baka István címeinek és hivatkozásainak orosz, svéd, német, (akaratlanul?) francia, (tudatosan) ukrán vonatkozásrendszere (és itt kezdődik és ér véget a Márai kezdeményezte beszéd folytathatóságába vetett hitem) a hazai kultúra védte bensőségességből való átlépést (is) jelentheti a világkultúra terére, ahol nem emelkedhet meghitté és otthonossá az a költészet, amely előtt az anyanyelv akadályai tornyosulnak, csak olyképpen, hogy az orosz–svéd–francia–ukrán–német (főleg irodalmi és részben zenei) mozaikokat, töredékeket, ihlető motívumokat, életrajzi/kulturális eseménydarabokat a hazai/anyanyelvi, magyar irodalmi/magatartásbeli kötöttségekkel, hagyománnyá nemesedett rögződöttségekkel szembesíti. Tehát a költő kilép a jól ismert, *haza*ként elfogadott meghatározottságokból (hol „a rapszódiák aranysujtása megfakult molyette díszmagyar"-ok pompáznak; hol a „Sátán meghajol kopott frakkját végigsimítja"; hol a balcsillag „mint földi üldözött, kitől házat, hazát és anyanyelvet elvettek, és körötte kürt rivall"; hol „besüppedt sírhalmok között kővé meredt a gyászmenet") – és e hazai/anyanyelvi-kulturális hagyományok világszerűségét, világbavetettségét és anyagbazuhantságát szemrevételezve, a világkultúrának nem periódusait, hanem világkorszakait, aionjait bejárva, útja közben sosem felejti, szüntelen emlékezetébe idézi Liszt Ferenc (és talán Wagner) atonalitás felé mutató végtelen dallamainak összecsengését, Liszt késő romantikájának, Chopin száműzött mélabújának újrajelentkezését Rachmaninovnál, a Goethét továbbgondoló lisztferenci-szekszárdi Mephisto Woland művészi álnéven megesett moszkvai időzését. Kolumbuszként új föld (és új ég) fölfedezésére merészkedve, föltalálva a halandóknak tiltott „nyugati birodalmat" (amely Dante Odysseusának tudásvágyból fakadó végzete és Kafka *A kastély* című műve Westwest – láthatatlan – grófjának toldozott-foldozott birodalma, amely „még magasról nézvést" is csak torzképe a barokk Fortuna-kastélynak), tehát eljutva az Értől az Óceánig, az antikok tenger-életút meta-

forájától a Baudelaire-nél lassan-lassan szimbólummá szerveződő roppant tengerig, hol az Ismeretlen ölén várja a hajóst az új: mindezt a vállalkozást szinte csak azért végrehajtva, hogy alámerülhessen az önnönmagának érzett-tudott világirodalomba, hol – mint ismeretes – Franciaország Indiával határos (lehet); hol Joszif Brodszkij Vergiliusnak felelhet; hol Tarasz Sevcsenko végrendelete Baudelaire szavaival csenghet ki (s mindez Baka István bordó borítójú kötetében sűrűsödhet lírává). Innen azonban *mesés* a visszatérés, tengeri úton, Petőfi Sándor gondolatának lendületétől hajtva, újra az egyetemessé lett hazai – költői – tájra, „kegyelmi záradék"-ként summázva a törvénnyé szigorodott létezésmódot (Seinsart), a világban [való] létet (Dasein ist In-der-Welt-sein) éppen úgy, mint a kivetettséget (Geworfenheit), a Véghez, a Halálhoz való létet (Sein zum Ende, Sein zum Tode). A heideggeri műszavakkal leírt (körül-, körbeírt) létkeresés oka-célja a létfelejtés ellen vívott küzdelemnek, amely a száműzöttségé, Brodszkijé (egy mottó erejéig), Aeneasé, Rachmaninové, Hodaszevicsé, a belső emigrációba kényszerített Puskiné és Sevcsenkóé, tehát Baka Istváné is (itt az ideje leírni, hogy pechotnij 'gyalogos'-t jelent, s a Sztyepan Pehotnij-versekben sűrűn bukkanunk a 'Baka' anagrammájára: *Bosszankodva*; visszafelé olvasva, előre olvasva: *b*elül *v*agyun*k* *a b*űvkörön; egész soron átkígyózva: *B*olsevikkal *k*i szállt? „*Das*..., itt, a ciklus első három verse után megállunk), a költészetbe száműzötté, a létrontó jelen emigránsáé, a kultúrába vetetté. Akit elragadott-lenyűgözött és megbéklyózott a tudat, hogy egyszerre éli meg a nyelvi képzelet felszabadító hatalmát és a nyelvi kiüresedés rettenetét (rasch fortwuchernde Verödung der Sprache – mondja Heidegger). A visszatérés így nem a tékozló fiúé, még csak nem is a tűnt idill kárvallottjáé. De Petőfi, a népmese, a gyermekkori olvasmány hitében a messziről idecsengő teológiai műszó, valamint a már említett Sein zum Tode, a Halálhoz (való) lét öntudatában és a szonett végső kifejletében, a művészetben kaphat értelmet, értelmezést, a szóban a szó által juthat a „kegyelmi záradék"-hoz, nem a mindent bevégző befejezéshez, hanem a Lét nyitottságának megértéséhez:

hajósinas vagyok s János vitéz is
léket kapott hajóm de arra száll
s hátára vesz mindjárt a griffmadár

és visszahoz hová is Istenem
hol életfogytiglan kell élni mégis
ahová visszazárt a kegyelem.

A szonettnek belső összefüggésrendszere vissza- és előreutalás a kötet, valamint az előző, *Farkasok órája* címet viselő (Szekszárd, 1992.) kötet verseire: ez az összetett, legalább két síkon történő megjelenítési mód egyre inkább Baka István lírájának sajátossága lesz, az irodalom/kultúra önálló létezési módként, az irodalmi/zenei elődök az ittlétben Létezőként kapnak helyet Baka belső világterében. Ugyanakkor azáltal, hogy a rejtegetett lírai Én rendező akaratának vannak alávetve, ebben a költészetben, viszonylataikkal, értelmezett lényükkel, a helyreállítandó-visszaperlendő szubjektum erőfeszítései révén új rendbe szerveződnek. A széttagolt Világból ki/elragadva, a megépítendő új Univerzum szereplőiként az idézett poéták más, az eddigitől eltérő (ám lényükben hajdani voltukra emlékező) lírai/epikus hőssé válnak: ennek következtében képesek ellenszegülni a létfelejtésnek, előrehaladni a lét-megértés (Seinsversländnis) felé. Úgy is mondhatnók, hogy a Baka-világ jelenései magukkal hozzák előző életükből mindazokat a képzeteket, jelentéstöredékeket, amelyeket az évezredek, a költői/zenei múlt hozzá-

juk kapcsolt, ám az egymástól időben és térben távol világra született irodalmi/zenei alakokat (irodalmi figurákat és alkotókat) a Baka-költészet álarcosbálja egyetlen nagy Walpurgis-éj résztvevőivé avatja, ahol mindenki az, aki valaha volt, és kivétel nélkül mindenki a Baka tervezte maszkot öltötte magára, még Baka István is, a maszkabál szervezője-tervezője-kivitelezője. Hiszen gigantikus maszkabál az, amelyben bárki csak úgy szólhat önmagáról, hogy egy külső figyelő, visszaemlékező, értelmező pozíciójából számol be, üzen egy másik világba át. Így az „eredeti" szituációk megfordulnak, fölcserélődnek a szerepek, átértékelődnek a múltidézések. Ha Vergiliusnál a száműzött Aeneas (bármily fájdalmas is az emlékezés) felidézi sorsát Dido királynőnek, Baka István honszerző-alapító Aeneasa az elhagyott és máglyára lépett Dido árnyának üzenheti a köznapinál erősebb hűségét, a jövőbe vetítve a találkozás esélyét. A kocsmaköltőből királyi (hivatalos) költővé emelkedett (züllött?) Carl Michael Bellman (1740–1795) 1790-ben jelentette meg *Fredmans epistler* (F. episztolái), 1791-ben *Fredmans sanger* (F. dalai) című versgyűjteményeit, a svéd rokokónak mitologizáló, olykor bacchanáliákról hírt hozó költeményeit, Csatlós János jellemzése szerint: „Az állandó áttetszés a rokokó-finomságok és az ironikus vaskosság, a gyalogjáró realizmus között Bellman sajátossága." Amit mondandó volnék: Bellman megteremti azt a költői figurát, akinek nevében megszólalhat a vaskosabb-gáláns ünnepségek poétája, Fredman, viszont akinek énje visszafelé tételezi a maga nem-énjét. Ám e nem-én olykor jellemzőbben (bár a királyi poéta tudata mélyébe szorítottan) Bellman, mint maga, a nyilvánosság előtt mutatkozó Bellman. Baka István költői rendszerében Fredman szólal meg, Bellman alteregója egyben az ő alteregója, hogy a Baka-Bellman-Fredman háromszoros alakváltozás során a Biblia példázatai csengjenek vissza. (Miért ne Arany Jánost idézzem? Csak vándorok vagyunk e földi téren..., majd a mustármagé, Pál apostolé.) E példázatok ars poeticává lényegülnek. Nem a kegyelmi állapotba emelkedés, hanem az autentikus létért való könyörgés szonettjeit alkotja meg a költői hármas: annak fölismerése ez a versbe szedett Biblia, hogy egyszeri, vándoridőzése e földön az ember felülmúlhatatlan élménye, s ezt szóban szó által lehet örökké-örökletessé, maradandóvá tenni.

A *Tristan sebe* című szonettciklus (ez is, mint az eddig említettek, három darabból áll, és Baka vonzódása a hármas számhoz, amely az égi tökéletesség és a földi tökéletlenség száma, legalábbis figyelemre méltó) a végső le- és elszámolás előtt álló mondai hőst beszélteti, miközben mottóként Wagner operáját idézi, visszautal az *Isten bora* szerkezettel az előző ciklus zárlatára, a szerelem és a halál egybejátszatásával, a Liebestod-motívum kizengetésével a Wagnertől Richard Straussig *(Ariadné Naxos szigetén)* ívelő, a kelta, a germán és az antik görög regét (s annak értelmezéseit) montírozza egybe, hogy a harmadik szonettbe a *Hamlet* aranyjánosi változatából csempésszen be egy kifejezést *(Ó, bár ki tudnám zökkenteni az időt...)*, természetesen mindezt a kívülről, a költő-kommentátor szemszögéből szemlélt, ám az olvasó azonosító tevékenységére számító, annak ösztönzést adó líraiság szubjektivizáló gesztusaitól megerősítetten. Így a megjelenített figura világérzékelése van hivatva biztosítani ennek a lírának objektivált világtudását; a költő nem a hagyományos én-feltáró poézisnak művelője, hanem az eddig előtte létezett *összes* költői világ értelmezőjeként látszólag csak a maga formaalakító készségével járul hozzá egy új költészet létrejöttéhez. Két megjegyzés kívánkozik ide. Az egyik Fritz Mauthner egy nálunk viszonylag kevesebbet emlegetett tézisének fölidézése. A nyelvválságról értekező, azt kommentáló ausztriai nyelvbölcselő állapítja meg egy helyütt, hogy „minden egyes szó a tulajdon történetével viselős, minden egyes szó magában hordozza a végtelen fejlődés lehetőségét metaforáról metaforára." S mi-

ként (maradjunk meg a *Tristan sebénél*!) Wagner végtelen dallama: motívumszövedék, következetes műépítkezés, struktúra, vagy ha úgy tetszik, szisztéma, akkor az utalások, allúziók, idézetek, emlékeztetők nem csupán tematikailag idézik meg a korábbi költői/zenei világokat, hanem a kulcsszavak, a vers *domináns elemei* (R. Jakobson) segítségével a metaforától metaforáig bejárt útról is hírt adnak, idegen és mégis rokon (nyelvi) világokat kapcsolnak össze. Másutt Mauthner szerint a világ megismerése a nyelv által nem lehetséges, mivel a nyelvfilozófus a nyelvet csupán a megszokás puszta termékének tartja, mint írja, „üres absztraktum"-nak. Ám amily kevés megismerési funkcióval rendelkezik a nyelv, oly nagy mértékben szolgál művészi eszközként. Igaz, mindez a századelő nyelvválság-tudatára reagáló megnyilatkozás, ezért látszólag nem sok köze lehet Baka István szonettekbe rejtett költői credójához. Csakhogy – hadd emlékeztetek rá ismét, s ez második megjegyzésem – Baka István a kelta monda mellett Wagnernek és R. Straussnak, majd Rachmaninovnak a XIX. század második felébe eső, századfordulós, 1910-es, 1920-as évekbeli irodalmi-zenei nyelvlátomásait (is) tematizálja. A Tristan-monda, majd a Pehotnij-ciklusban Rachmaninov, később e rachmaninovi korszak jellegzetes énekessztárja, Saljapin megidézése a *klasszikus modernség* eszköztárát emeli át az avantgárd utáni periódusba, miközben magához asszimilálja az utómodernségnek a leginkább József Attilához fűzhető gondolati-nyelvi törekvéseit a szubjektum megnyilatkozásának esélyeibe vetett hitére vonatkozólag, s nem utolsósorban a megszólalás, a nyelvi értés és nyelvi kompetencia reményét tekintve. Az *Írás* (írott alkotás?) – Baka versbeli felfogásában – ki/megismerhetetlen, az értelem, a bizonyosság és az olvasó között ott található „Maya fátyla"; ismét bibliai példázatok idézetei, továbbá a Golgota emlékezete emelik a távlatokba József Attila Baka citálta sorát (ezúttal jelölt idézetként), hogy a vers csattanójaként elhangozhassék:

De fellázadnak egyszer a szavak,
és ha a dallam nem fog szövegén,
a szöveg változtat majd dallamán.

Amit a magam részéről nem szöveg-dallam fölcserélhetőségének, nemcsak a zenében oldás szentimentális magatartása bírálatának hiszek, hanem az írás Írássá, dallamformáló lényeggé válásának is, a *kétezer éves régi nóta* ironikus megjelölése egyben a szavak lázadását készíti elő, Maya fátylának lerántását, a szubsztanciáig való eljutás lehetőségét.

Hogy mi valójában ez a szubsztancia, arra Baka Istvánnak már előző köteteiben is többféle válasza volt, itt végigpróbálja a vers számos változatát, ám ezen messze túl, próbára teszi a nyelvet, mennyiben képes a jelenségek mögött rejtőző dolgok, hitek, hagyományok jelzésére, illetőleg arra kérdez, hogy a költő és a költészet önreflektálási képessége és érvényességet sugalló megjelenése milyen határok között mozog. Vajon a sokszoros áttételen keresztül érzékelhető, önmagára reflektáló szubjektum valós személye-e a XX. századi üdv- és ellen-üdvtörténeteknek, vagy pedig pusztán költői kép, játék a metaforák között? Ilyen módon egy illuzionista bűvészmutatványa-e, vagy pedig a megnevezés elszánt próbáiról árulkodik?... Továbbkérdezve: amennyiben a nyelvbe vetett hit megingott, értelemhordozó jelentősége meggyengült, elbizonytalanodott, s csupán művészi eszközként funkcionál (mint ahogy azt a klasszikus modernség nem egy költője vélte), vajon nem egy új parnasszista korszak eljövetelét igazolja-e akár még a Baka-kötetben megelevenedő maszkabál, megannyi látszólagos szerep-vers, lírába zsúfolt műveltséganyag tagadhatatlanul virtuóz kezelése? Vajon miféle beavatási szer-

tartás részesei vagyunk Baka István köteteit olvasva? A száműzöttek világ(irodalmi) szövetsége milyen kulturális labirintusokba vezet, hogy ott utalások, idézetek, zenét idéző ritmusok, nevek, toposszá lett kifejezések állítsanak újabb meg újabb rejtvények elé, késztessenek rejtvényfejtésre? S a rejtvényfejtés végén elérünk-e bármi megfogalmazható, valamiképpen körvonalazható célt? Mégis csak aranyművesség lenne a szonettek sora?

Ha beavatásról van szó, felbukkan a misztérium lehetősége; a világ-tudatlanságból a világtudásba lépés esélye; s annak reménye, hogy a gyarló megnevezési gesztus rámutathat a tárgyak ama nevére, amelyben tulajdonságuk-lényegük feltárja magát. Mágia ez valóban, nem egyszerűen játék a szavakkal, az évszázadok szentesítette formákkal (az is!), hanem a formák mögé pillantás, a titkolt-rejtett összefüggésekről a Maya-fátyol lerántása. S a fátyol mögött mégis létezik valami, nemigen szabad hinni a legendának: a halandó is részesülhet (nem pusztán a *kegyelem*ben, amely megtérésének jutalma) a *tudás*ban (is), jóllehet, Faustot a Földszellem figyelmeztette: *Du gleichst dem Geist, den du begreifst* (ahhoz a szellemhez hasonlítasz, amelyet képes vagy felfogni). A Maya fátyla mögé pillantás egyben az út vége, a száműzött végső gesztusa, hogy ha tűnt Édenét már nem kaphatja is vissza, legalább ismeretei közé iktathassa a fátyollal rejtettet. (S most hosszan lehetne értekezni arról, hogy a *Faust* II. részében a *fátyol* a költészet szimbólumaként miként jelenik meg a különböző részekben; örök honába visszatérve, az antikvitásból az újkorba hozott Heléna fátyla marad csak az előbb Euphoriont, majd a társként megnyert Helénát elveszítő Faust kezében.) Legyen egy példánk a tanú, miként avat be Baka István a kultúra évszázadaiba, miként köt összse jelent és múltat alteregója orosz kultúratudásának segítségével, és ezáltal nem pusztán egy másik világba kalauzol, hanem irodalmak/kultúrák összefüggésrendszerének útvesztőiben is eligazít. Tehát: beavat, méghozzá a kultúra mozgástörvényeibe, ezen keresztül költészete működési mechanizmusát világítja át. A Pehotnij-ciklus három egymást követő darabjáról van szó. A *Társbérleti éj* naturális részletességű leírása az orosz jelenkorba irányít, a vegetáció szintjén pislákoló lét remeg föl hirtelen a költemény negyedik szakaszában, amikor Bulgakov *A Mester és Margaritá*jának hírhedett szereplője, Annuska lép a versbe. Ő az, aki megindítja a Moszkvában végzetszerűen egymásra toluló furcsa eseményeket. Bulgakov regényének szereplője, a szereplőhöz tapadt történésmozaikok az irodalomba emelik az eddig hangsúlyozottan reáliákat leltározó verset, az utalás segítségével a hétköznap-irodalmi idézet dichotómiáját állítják az előtérbe. A beszámolóként funkcionáló vers mintegy kijelöli a maga forrásvidékét, azt a hagyományt, amelyet továbbgondol, kiemelve a forrás irodalmi jelen idejének szembesítését a *Társbérleti éj* jelen idejével. Ez a kettős jelen idő aztán az irodalom létezési korává *sűrűsödik*. A vers azonban nemcsak reália-„teremtett világ" látszólagos ellentétével hangsúlyozza a fikcionáltságot, az irodalom elsődlegességét, ennek következtében a regényfigura belépését a regényvilágtól eltérő, mintegy utókorként megjelenő versvilágba. Ekképpen a költő megszünteti a kronológiai jellegű időhöz kötöttséget, egyszerre jelenítve meg Bulgakov „adalékait" regénye epizódjaiból és a versbeli értelmezését egy hajdani olvasmányélménynek. A Bulgakov-áthallás azonban a *Társbérleti éj*-t követő költeményekben fölerősödik, illetőleg az ott versbe lépő szellemtörténeti, irodalmi „reáliák" a *Társbérleti éj* allúziójához hasonulnak, s mintegy onnan kiindulva telítődnek meg újabb jelentéssel. Az *Immanuel Kant* filozófiatörténeti és egyben politológiai vízió egy erkölcsi parancs pervertálódásáról, egy ezoterikus-elvontnak minősíthető gondolkodásrendszernek köznapi-démonikussá süllyedéséről. A filozófia tisztasága gyakorlattá válva beszennyeződik, az absztraktumok ózondús terében kerengő

ideákról kitetszik, hogy a szovjet valóság értelmezési rendszere pusztán a kizárólagosságot, az egyirányultságot, a kijelentések kategorikusságát veszi-véteti tudomásul, ülteti át a gyakorlatba, és így a tiszta ész vagy az ítélőerő „kritiká"-ját (Marxról és Hegelről is szó esik, így stílszerűen mondhatjuk) „a feje tetejéről a talpára állítja". Mindennek színtere: a történelem, amely megnevező gesztusaival igazolja, miképpen lesz egy ideális-etikai elgondolásból a gyilkosok logikája, Königsbergből Kalinyingrád, az erkölcsi világrend tökéletességéről, az örök békéről álmodozó-tervezgető Kant professzor úrból egy láger potenciális lakója, osztályidegen. A versben a kanti bölcselet néhány címszava az orosz szakmai zsargonnal keveredik, a bölcseleti meghatározás és a ráolvasásszerű névsorolvasás a láger-hétköznapok tisztségviselőjének beszédes névnélküliségével (brigádvezető), az enyhén ironikus archaizálás a köznapi közlés körmönfont egyszerűségével. A címbe emelt *Immanuel Kant* név asszociációs környezete, az eszmetörténeti háttéranyag hangsúlyozza a vers példázatjellegét, amely nem moralizálásban fut ki, hanem egykor és most egybelátásában, az egymásból következő megnevezések sorsformáló hatalmának megjelenítésében. Egyszóval: a történelem látszólagos változandósága valójában (és magasabb értelemben) állandóság. Akadhat valaki, aki mindig jelen van, aki állandó szereplő, akinek (feltételezett vagy az irodalomban valósággá lett) létezése tanúbizonyság a folyamatosság, az egymást követő korszakok lényegi azonossága mellett. Miközben a lényegi azonosságon belül roppant ellentétek feszülhetnek. Mielőtt a *Társbérleti éj* bulgakovi „epizódjára" vonatkoztatnám az *Immanuel Kant*ot, a cikluson belüli kisciklus harmadik versére térnék rá, amelynek címe: *Előadás után*. Az *Immanuel Kant*tal közös elem: Lenin, Hegel, Marx emlegetése, igaz, itt messzi utalásként villan föl Turgenyev regénycíme: *Apák s fiúk*, rávetítve a II. Fülöp–Don Carlos viszonyra; de közös a történelem kontinuitása és diszkontinuitása fölött való töprengés: mennyire fut a két lehetőség párhuzamosan, a játék (színpad) és a valóság (ezúttal: a forradalom, az uljanovi államcsíny); a művészet idealitása és az orosz realitás itt mintegy a kanti elmélet és a lenini praxis dichotómiájának feleltethető meg. A vers témájához visszatérve: a nevezetes világjáró orosz basszusénekes, F. I. Saljapin életéből kapunk egy jelenetet, Verdi *Don Carlos* című operájának címszerepében látjuk, majd a nagynak nevezett októberi–novemberi forradalom estéjén hazamenekülő énekes nyomába eredhetünk. Saljapinnak azonban nemcsak II. Fülöp volt emlékezetes szerepe, hanem Gounod *Faust*jának Mephistója, illetőleg Muszorgszkijnak Goethe versére szerzett (és a *Faust* I. részében Mephisto által előadott) *Bolhadal*a is. Saljapin alakításában (lemezek őrzik) Mephisto a II. császárság-korabeli úr, aki a pénz hatalmáról énekel, a megvehető és aranyborjú körül táncoló világról: Áll a hajsza, áll a bál a pénz körül – hirdeti Gounod Mephistója, az elegáns-szellemes sátán, aki komédiás is meg bűvészmutatványokkal hivalkodó is. Saljapin Mephistója sarlatán volt meg világfi, az alvilág fejedelme és ama erőnek része, mely mindig rosszat akar, és mindig jót csinál (általa lesz Margaréta gyermekgyilkos, majd üdvözült), Bulgakové meg cirkuszi szereplő és titkosrendőr, félelmetesen ironizáló és örök kíváncsi, „a külföldi híresség mindenkit megdöbbentett csodálatos szabású, elképesztően hosszú szárnyú frakkjával" (Bulgakov leírása Saljapin Mephisto-jelmezétől ihletett!), Bulgakov Sátánja másutt „szokott fekete csuháját viselte", széles spádéját", széles fekete palástját szintén Saljapin Mephistójáról kérte kölcsön. Woland Afraniusként tanúja Pontius Pilátus kényszerű ítéletének, *Kant*tal (!) villásreggelizik, majd beszámol Kanttal folytatott beszélgetéséről Berlioz kritikusnak, akinek megjósolja, Annuska kiöntvén az olajat, okozza, hogy Berlioz megcsúszik, a villamos alá kerül, Baka Istvánnal folytatom:

Kerék visít, gurulnak jobbra-balra
A szétválasztott törzsek és fejek...
Annuska, tégy megint ikont a falra, – –
Tán bűneid levezekelheted!

(Bulgakovhoz visszakapcsolva: „A villamos átgázolt Berliozon, és a sínek mellé, a kövezett lejtőre, kerek tárgyat dobott. A sötét tárgy visszagurult a lejtőn, és a kocsiút kövezetén ugrándozott. Berlioz levágott feje volt [...] Annuska már el is felejtette, hová indult volna eredetileg; megállt a lépcsőházban, sűrűn hányta a keresztet, sopánkodott, és magában motyogott... Annuska kis híján felvisított, szemét dörzsölte ámulatában...")

Annuska, Bulgakov-regényszereplő, Kant, Bulgakov-regényszereplő, Saljapin, akinek fekete palástja, spádéja, jól szabott frakkja Woland „jelmeze": mindez Baka István Pehotnij-ciklusa egymást követő verseiben reprezentálja egyfelől egy irodalmi forrásvidék „reáliáit", másfelől a hagyomány átértékelődésének folyamatát Baka István lírájában. Ide még egy, aprónak tetsző kiegészítés látszik szükségesnek. Az ugyanis, hogy a Pehotnij-versekben helyet kapnak azok az irodalmi előzmények, amelyek Bulgakov regényében utalásként vagy *előszövegként* struktúraépítő funkcióban szervezik *A Mester és Margarita* rétegzett viszonyrendszerét. Előszövegként Dosztojevszkij, Puskin, Belij művei tetszenek föl, továbbá a Puskinon átszüremlő dantei alvilághalómás, amely megnevezéseivel és az *újra elbeszélt történet* világokat összekapcsoló logikájával mítosszá áll össze. Ebben az összetett szövegkörnyezetben tűnik föl a bulgakovi regény emblematikája (a hold motivikus szerepe például), a nagyon földi (szinte: pánerotikus) és a nagyon égi (goethe-i idézet: Das ewig Weibliche, az Örök asszonyi) szerelem emberi–isteni attribútuma (értelmező jelzésként a hattyúvá változott főisten és Léda nász), ugyanúgy a schumanni zongorakvintett ritmusában szerzett, daktilikus vers *(In modo d'una marcia)* olaszos, zeneműtétel címét visszaadó dallama a napilapok híranyagával konfrontálódik a fönn és a lenn egymást tükröző voltáról, a távozó és a maradó egyre növő távolságáról a tiszta rímek és az asszonáncok feleselése révén szólna a költő, miközben Schumann zenei daktilusaihoz igazítja a vers ütemét.

Raszkolnyikov sorsa, Raszkolnyikov tárgyai Pehotnij életébe szivárognak át, szintúgy jelzésként: az individuum létét át- meg átszövik az emlékek, létbe vetettsége egyben a hagyományba rögzültség fátumával súlyosbított *(Raszkolnyikov éjszakái);* a *Szentpéterváron újra* találkozás a Dosztojevszkij elátkozta Várossal, amely egyszer talán (emígy Dosztojevszkij) el fog tűnni a ködben: a történelmi változások sem semmisíthetik meg az élet, a kultúra, a víziók előszövegeit, a szubjektum meghatározottsága egyszerre eredményezi az allúziókba szövöttséget és az egyedi lét felejtése ellen szegülő értelmezési kísérletet; ha már szövegszerűségbe ágyazott az emlékezet, a beszéd, ha már az emlékezet korlátai közé szorult még az önreflexió is, akkor sem teljesen eredménytelen a kísérlet az emlékezet tárgyainak, az előszövegeknek újragondolására, más előszövegekhez illesztésére. Így az egyik Pehotnij-vers továbbgondolja, új fénybe helyezi a másikat, ugyanannak a képnek más oldalára derít némi világosságot.

A mélyben bőgés, kocsmalárma,
Baltaként rándul meg szívem.

(Raszkolnyikov éjszakái)

S mint baltáját Raszkolnyikov kabátom
Alatt cipeltem súlyos szívemet

(Szentpéterváron újra)

Innen aztán kétfelé nyílik szét a vers, de a versben érzékeltetett irodalmi mező is. Az idézett sorokat következő versszak árulkodik a távolabbi előszövegről:

Hideg volt köd volt s az jutott eszembe
Köpönyegem megint letéphetik
És rémlett hallom közeledni szembe
A Bronzlovas dübörgő lépteit

Nem szükséges különösen jártasnak lennünk a XIX. század orosz irodalmában, hogy Gogol *A köpönyegjére* (Sinyel, 1842.) és Puskin *A bronzlovasára* (Mednij vszadnyik, 1833.) gondoljunk. Gogolnak ama elbeszéléséről van szó, amelyből – mint a közmondásszerűvé vált bon mot tanúsítja – az orosz XIX. századi próza bújt elő, valamint Puskin ama elbeszélő költeményéről, amely részben meghatározta a későbbi korok Pétervár-diskurzusát, részben (kiváltképpen) Belij *Pétervár* című regényének reakcióját hívta ki. Egyszóval az idézett versszak a Baka-alteregó által szubjektivizált (tehát Baka és az olvasó szemszögéből objektivált) Oroszország-előszöveget reprezentálja. A vers további részében ennek az előszövegnek „utóéletéről" esik szó, gazdag irodalmi utalásokkal feldúsítva, történelmi víziók által időbeli perspektívát biztosítva, a századelő, a két világháború közötti periódus és a jelenkori pozíció egybemosódó (álom)képeiből építkezve. A versegész aztán az utolsó szakasz álomutalásával kapja meg végső formáját, az „időjáték"-ot az álombeli asszociációk hitelesítik, az irodalom létezési módját biztosító technikai feltételekbe (nyomdászat) vegyülnek a szellemi kultúra emlékei (Blok, Ahmatova, Mandelstam, Puskin). I. Péter és Lenin kora ebben a vízióban fölcserélhetővé válik, megfordul(hat) az időrend, hiszen az irodalom emlékezetének, a kultúra mitológiájának világkorszakába léptünk át.

Ha röviden jellemeznünk kellene ezt a korszakot, úgy fogalmazhatnánk, hogy a költő az egyetemessé lett otthontalanság-hontalanság ellenében a szóban szó által kísérli meg az otthonteremtést, így egyfelől erősen felértékeli az irodalom/művészet lehetőségeit, másfelől a „poétikai funkció" (Jakobson) mellé kétséges értékű megismerési funkciót rendel. Ám ez a megismerés egyre inkább nem egyszerűen a szóban szó által történhet, hanem előző irodalmi/művészi világok értelmezése, asszimilálása révén, amely mégis visszavezet a szóhoz. Idekívánkozik Hamvas Béla egy megjegyzése, amely a *tudás személyességére* „essay-szerűségé"-re céloz, „az essay-filozófus tudja, hogy – amint Jung írja – az élet nagy tényeit nem lehet megoldani; amit lehet, túlnőni rajtuk", valamint: „Befejezetlenek vagyunk, nyíltak, megoldatlanok, fragmentálisak, kérdésszerűek és sorsunk essay-szerűsége bennünk a legigazabb."

Ebből a szempontból a kötet utolsó előtti verse, a *Ha minden széthull* című-kezdetű rendkívül jelentősnek minősíthető, hiszen nemcsak a Pehotnij-ciklus létrejöttét megvilágító gondolatokat sugároz, hanem a kötet egészének, Baka István lírája világképének (így az ezt a világképet megformálódni segítő költői-bölcseleti előszövegeknek) megközelítéséhez is hozzásegíthet. S amit ezzel a lírával kapcsolatban XX. századi létérzésként, az emberi *ittlét* Baka István hirdette meghatározóiként szemrevételezhettünk, szinte összefoglaló-összefogó jelleggel ebben a versben föllelhető. Valójában rokonnak tetszik Baka létszemlélete a Heideggerével, olyan vonatkozásban, hogy az Én – számára is maga az idő, és csakis olyképpen, amiképpen saját lény(eg)éből lehet önmaga. Mindez a szóban szó által otthon- és létteremtő költői gesztust feltételez, a széthullás ellenében felmutatva a hétköznapi életet. A *Ha minden széthull* Ady Endrének *„minden egész eltörött"* látomását idézi, az éjszakai kocsiutat és Rilke VIII. duinói

elégiáját, csakhogy Pehotnij életszíntereire alkalmazza, méghozzá Pehotnij (belső) monológja révén, a Shakespeare-drámák rímtelen jambusaival. Egy tárgyi elemekből összetevődő külső világ válik belsővé, nem antropomorfizáló moralizálás révén, hanem *Énné* lényegítve a rilkei értelemben vett tárgyakat, a belső világtérbe beemelve mindazt, ami szó szerinti értelemben *környezet, hétköznap.* Csakhogy a hirtelen-váratlan fel-felbukkanó személyesség azt sugallja, hogy minden dolog valaha már része volt egy belső Univerzumnak, amely kétségbeesett küzdelmet folytat a megszólalásért. A „délután"-tól a „síkos sötétség"-ig tartó bolyongás Pétervár, a világ labirintusában egyben az Időbe olvadás, Idővé válás, Idővel azonosulás szándéka mentén válik egyre reménytelenebbé, a hazába, az otthonba nem juthatás a csődöt mondó nyelvi közlés-megértés aktusában válik teljessé. Mielőtt azonban a végső következtetést levonhatnánk, a ciklusait-köteteit tudatosan szerkesztő Baka István beszédes gesztusára figyelmeztetnék; a *Ha minden széthull* a kötetnek nem utolsó-befejező, hanem *utolsó előtti* darabja, a *Testamentum* nem hazudik harmóniát a feloldhatatlanba, a visszatalálás a földbe, a porba és a sárba, ahonnan minden emberfia vétetett, nem a kiegyenlítődés, a megbékélés jelzése, hanem az öntudatát, Énjét makacsul őrző Emberé. Visszatérve a *Ha minden széthull* drámaiságához, Pehotnij útja tehát mindinkább befelé visz, lénye-léte alvilága felé, tudatában annak, hogy legfeljebb önsorsa „essay-szerűség"-ében reménykedhet. Abban, hogy a lét nyíltságában állva kísérletei (essay-i) *ittlétét* kizárólag Énje jelenben való léte *szava*tolhatja. Mégpedig a szüntelen működő kísérletek révén, akkor is, ha

– a mondat kulcsát
Mely elfordulna benned nem leled
Csak rozsdásan csikordulsz elakadnak
A szavaid...

Az Idő – Pehotnij versében – nőnemű (az oroszban: 'vremja' semlegesnemű, ellenben a németben: 'die Zeit' nőnemű), „úgy kalimpálsz Egész testeddel mint az Idő combjai közt..." Hogy aztán a kapualj, a síkos sötétség s a vers utolsó *szava*ként a házfelügyelőnő: a halál és az erotika/nász egybelátásának igazsága mellett tanúskodjék, visszautalva a *Trisztán sebe* ciklusra, és a ciklus palinódiájára, a *Három apokrif* középső darabjára, az *Izolda levele* című versre, amely a szerelmet és a halált parafrazálja ironikusan, úgy tematizálja, hogy kozmikus távlataitól, intertextuális vonásaitól fosztja meg, kicsinyíti:

Nem mehetek foglalt minden napom
De hidd el nékem is sajog sebed
Futok hozzád amint lesz alkalom
És akkor akkor meghalok veled.

(Az időhatározószó megismétlése némileg keresetté teszi a fogadkozást, az ellentétek párosa és a keresztrímek csúfondárosan szegülnek egymással szembe, a jambusok éppen az utolsó sorban, amely a legsúlyosabbá válhatna, gördülnek a legsimábban, míg az első sor choriambussal indít – egyszóval akár a versegész, akár ez a kiragadott szakasz a visszájára fordított „századelős" morbid erotika, így a *Ha minden széthull* göcsörtösebb előadásának is ellentmond).

S ha a megértés, a beszéd a létmegőrzés biztosítéka lehet, Pehotnij alvilágának nőnemű őre, a házfelügyelőnő *más nyelven beszél:*

És litvánul vagy lettül szitkozódva...

falként húzódik Pehotnij és a házfelügyelőnő közé a kommunikációképtelenség, a megismerés-megismerhetőség előtt a más nyelv leküzdhetetlen akadály. Nem várhat a célba térőre a nyugalom, a házfelügyelőnő nem érti Pehotnij szavát, nem fogadja be a hazatántorgót, további bolyongásra ítéli. Az egész kötetre vonatkoztatva: a száműzöttre nem vár békés rév, Aeneas megtanulta Lavinia nyelvét, hogy Didót sosem feledje, Fredman is csak vendég a világban, Tristan kizökkent idejében a legtöbbet ajánlja: „halálomnak kimondalak", a válasz: Izolda levele. Az *Apokrif*ok közül a *Töredék* című̈ben is pusztán a könyörgésig jut el a szóló: „fogadj be végre árnyaid honába Hádesz királya"...

A mentség lehetősége azonban a szóban a szó által köszönthet költőre, olvasóra. Nem felejthetjük: *Ha minden széthull...* kezdődik a vers, nem bizonyosság még ez sem, csupán eshetőség, valószínűség, fenyegetettség, korántsem befejezettség, ezért lehetséges netán még visszatérés, miként a moszkvai metró-alvilág Orpheusa számára is lehetséges a földi lét újra megpróbálása, jóllehet, a görög és a dantei mitológia ítélethozói már kimondani készültek az ítéletet *(Alászállás a moszkvai metróba);* ez a pokolra szállás szintén a lét és az irodalom bugyraiban történik. A külső, az egyszer már – hajdan – elbeszélt történet a lété, a második, a belső az irodalomé, amely nemcsak a lét-megértés korábbi fázisát tartalmazza, hanem azt az ellentmondást is, amely a múlt és a jelen, a hajdanvolt és a sosem teljesen változatlanul, mégis ismétl(őd)ésszámba menő újra elbeszélés között feszül. Hiszen a hajdanvoltat a jelen értelmező tudata rendezi össze, és iktatja be az újra elbeszélendők közé, miközben az elmondandót az ellentmondások feltárulása visszafelé és egyenes irányban egyként az egység felé igyekszik irányítani, bár a szereplők, a létezők történelmi vagy történelem alatti minőségükben egymástól eltérni látszó létszíntereken egzisztálnak. Az egyik típus (Orpheus, Eurydiké) pályáját, így évszázadokon átívelő sorsfordulatait az archetípus álomban fölmerülő, szimbólummá merevedett lényege jelöli ki, míg a „vodka lángjá"-tól elégett Másá, a magát Kerberosznak álcázó (és erre az álcázásra egy felfordult világtól felhatalmazást kapó) ellenőrnő a pehotniji „magán mitológia" szereplői, és csupán (?) szimbólum és metafora szembesülésekor, egy vers labirintusszerkezetében másolódhatnak egymásra, tükrözhetik egymásban az ismétlődés során kinyíló-feszülő ellentmondásokat.

Az elmondottak fényében kísérelhetjük a Pehotnij-ciklust és az egész kötetet záró *Testamentum* című̈ költemény beillesztését Baka István életművébe. Ami a vers (filológiai eszközökkel kimutatható) „forrásait", archetextusát, paratextusát, összegezve: intertextuális vonatkozásait illeti, az első, méltatlanul kevesebbet emlegetett verseskötetig, a *Magdolna-zápor*ig érdemes visszanyúlnunk, itt jelent meg kötetben először a *Raszkolnyikov éjszakái,* amely nemcsak a mély Dosztojevszkij-ismeretről, -áthallásról tanúskodik, hanem Szerb Antal neofrivol megjegyzését is továbbgondolja: Dosztojevszkij figurái sosem alszanak, napszakuk-világuk az éjszaka; „alászállnak" az éjszaka mélyére (tudatosan-akaratlanul Baka István már ekkor rátalált a XX. századi írói gondolkodás egyik lényeges elemére: Céline-től O'Neill-ig, epikában is, drámában is, egymástól függetlenül „utaznak" szerzők az elsötétülő világ, az elfojtástól szabadulni akaró ösztönök, a tudattalan éjszakájába, hogy szembesüljenek az őskáosszal, hogy ne csak az árnyékot lássák kirajzolódni a barlang falán, hogy megkeressék és – ha lehet – fölleljék létrontódásuk okát, ősokát). Az ideológiából gyilkosságot elkövető, ám tettét következetesen végiggondolni mégsem képes Raszkolnyikov a jelen kötet Pehotnij-ciklusa kezdő versének hőse, így mindenképpen a *Raszkolnyikov éjszakái* meg a *Testamentum* alkotja a két végpontot, amely attól függően kezdő- vagy végpont, hogy a kronológia

szempontját érvényesítjük-e, biográfiában gondolkodunk-e, vagy pedig a mítoszrecepció és a magánmitológia ciklikus ismétlődését fogadjuk-e el a kötet és a ciklus rendezőelvének értelmezésekor. Annál is inkább, mivel a ciklikus ismétlődés kizárja a lineáris időszámítást, a kezdetben ott feszül a vég, és a vég magába foglalja az (újra)kezdést. A *Raszkolnyikov éjszakái*nak „tere" a lenn és a fönn, amely – itt is – esszenciálisan ugyanaz:

Vak koldus a bérház sötétje,
Nyújtja az udvar tenyerét,
Fölötte csillagok kelése
Fakad. Mert koldusarc az ég.

Földi-égi, csillagi-kocsmai, vagy amiképpen a *Tűzbe vetett evangélium* című kötet egyik kulcsverse elárulja: *Sátán és Isten foglya,* verssorokra bontva a gondolatot:

vadnyúl-irhámon hajba kap
sátánhad, angyalhorda

(Igazán csak zárójelbe szorulhat az összetett főnevek utótagjainak fölcserélhetősége, azaz az alvilági és a mennyei világ egymásba átcsapása, megszabadulás a teológiai fogalmak egyértelműsítő magyarázataitól, lépés Baudelaire szép-rút-ég-pokol-esztétikája felé!)

A Szegeden élő, Szegeden munkahelyet kapó természetesen nem kerülheti meg a vers címének a Juhász Gyuláéval való összevetését. A szegedi poéta *Testamentom*át alkotóévek követték még; tudunk olyan kéziratváltozatról, amelynek *Végrendelet* volt a címe, egyik motívumában mintha Pehotnij-Baka visszhangozná Juhász Gyulát:

Ó, én senkit se háborítanék,
Szelíd kísértet volnék én nagyon...
(Juhász)

Ha feljönnék kísérteni síromból
(Csak levegőzni, mert nyomaszt a föld)...
(Baka)

Ami azonban ezen a szegedi recenzensre kötelező (?) fordulaton túl érdekes lehet, az inkább a versindító strófa (mint már arról volt szó) visszavezetése Sevcsenko 1845-ös keltezésű *Végrendelet*éig. Pusztán a pontosság kedvéért írom le aggályoskodva-fontoskodva, hogy az ukrán irodalomban *Zapovit*ként emlegetett versnek eredetileg a kezdősor volt a címe: *Jak umru, to pohovajte...* Az ukrán nemzeti himnusszá lett vers első szakaszát idézem, Weöres Sándor pontos fordításában, hogy lássuk a Pehotnij-költemény egyik előszövegét:

Ha meghalok: tágas mezőn
vessétek az ágyam,
egy kurgánnak magasában,
édes Ukrajnámban,
hol a fűves messzeséget
véges-végig látom
és hallgatom, hogy a Dnyeper
mint zúg a lapályon.

Arról is volt szó, hogy az utolsó versszak viszont Pehotnij (ki tudja, mennyire tudatos) Baudelaire-ismeretét tanúsítja: igaz, számomra teljesen közömbös, hogy az elő-

szövegekkel ennyire nyilvánvalóan telített vers milyen módon merít a világirodalomból. Inkább az lehet érdekes, miként tematizálja az előszöveget. Előbb Pehotnij szól:

Angyalkürt ébreszt vagy az Auróra
Ágyúszava, mindegy lesz énnekem,
S az is, hogy mennybe szállok vagy pokolra
Taszít alá közömbös végzetem.

Baudelaire Szépsége ange ou Sirène (angyal vagy szirén), Sátán vagy Isten, mindegy (De Satan ou le de Dieu, qu'importe); illetőleg Tóth Árpádnak az eredetit kissé lágyító tolmácsolásában egy szakaszt idézek:

Ég küld-e vagy pokol, mindegy, minek is kérdem?
Óh, Szépség, csodaszörny, rémítő, üde, szent!
Csak szemed, mosolyod, lábad tárja elébem
az imádott, soha nem ismert végtelent.

A Végtelenben az Ideálhoz (és Ideához) közeljutni remélő költő már tudja, hogy az Ideál földi leképződései, a szimbólumok, amelyek erdővé nőttek, hogy közöttük vezessen a halandó útja, megismerhetetlenek, hiába kísérli meg az elátkozott szobrászcsapat megformálni, látomását műbe önteni. El kell indulni ama végső „álmos és kanyargó" útra, a tengeren át, vezesse bár kapitányként a Halál a hajót,

örvénybe szállani, mindegy Pokolba, Égbe,
Csak az ismeretlen ölén várjon az Új.
(Utazás, *Tóth Árpád* ford.)

Halál és nemiség (Au fond d'Inconnu...), a klasszikus modernség önmeghatározása és (neo)platonikus eszmék átstrukturálása: mindez Baudelaire mitológiájában jelölte ki a líra további lehetőségeit. S ezzel abba is *hagyom* a *hagyomá*nyosnak tekintett forrásfeltárást, s csak éppen utalok arra, hogy Horatius *Exegi monumentum*... kezdetű versének derzsavini és puskini (Ja pamjatnyik vozdvig szebe...) utóélete mennyire része Pehotnij költő-öntudatának; s bár nagy kedvem lenne hozzá: Pehotnij költészetfelfogásának és Mandelstamének egybevetéséről (szomorúan bár) lemondok. Inkább a versnek azt a vonását emelném ki, hogy a különféle helyekről származó, „átvett" gondolatokat, versindító-záró fordulatokat a XX. századi történelem téridejében szintetizálja, ahogy a közügy a legszemélyesebbé, és a magánügy a leginkább egyetemessé válhat. Tudniillik, a szubjektum előtt bezáruló önmegvalósítási, illetőleg (ön)értelmezési lehetőségek egy beszédmód ellehetetlenülését példázzák; minden egyedi sors egyszerre előrejelzése és megismétlődése a történelmi folyamatnak. S ezzel ellentétben a történelem nem más, mint a történelemből kiszorított egyedi sorsok együttese. Pehotnij nem alakítója (szándéka szerint) a történelemnek, hanem elszenvedője, mégis, az ő tudatában, az ő világtudásával szembesülve, abba integrálódva az ő *megfogalmazásában* játszódik le a történelem, amelynek figurái: az őáltala rendezett maszkabál szereplői. A tótágast álló világ abszurditását ő látja át, s e haláltáncos világszínházban bábjátékos és bábu egyszerre, résztvevő és kommentátor, küzdő és szemlélő. A Sevcsenkótól indított vers elbeszélő múlt és jelen ideje hamar vált át a kozmikus időbe, a történelmi és az emberi emlékezet immár örök jelen idejébe, ahol egymás mellé rendeltettek a különböző korok és emberi minőségek: a temetői látomás és a nyugtukat nem lelhető, a történelem alakítására igényt formáló egyéniségek montírozódnak egymásra. A vers végig meg-

marad a feltételes mondatok sugallta látszólagos bizonytalanságban, ugyanakkor a vers dikciója a köznapiság és az emelkedettség között leng ki, hol a tiszta rímek zeneiségétől lendítetten (laboda–oda), máskor asszonáncokat csikordítva (pétervári–vágyik, darázsraj–blokádban, kivégzett–lélek stb.). Egyfelől a hétköznapiságig kicsinyedik a magasztos (a feltámadásig csöpp idő van hátra, a hólé a föld vére, amelyet az Utolsó Ítéletig szív a halott), a szakralitás profanizálódik, másfelől a történelem örök haláltánca magasabb dimenziókba emeli a látomást. És éppen azért, mert látomás: lehetséges a tér kitágulása, az idő egyetemesre váltása, az egyes halála éppen úgy történelmi pillanat, mint országok, földrészek, diktátorok historikuma. De e halálhoz-lét a teljesség ígérete egyben: visszatalálás a kezdethez, az Anyához, ilyképpen a feltámadás, az Utolsó Ítélet újra*kezdés* is, amelyben a pehotniji történelem az egyetemességbe emelkedhet, a Létezők örök jelenben-létéhez, az Ittléthez. A megváltás és az elkárhozás ebben a szemléletben éppen úgy legfeljebb történelmi pillanat, a közömbös végzet esetlegessége, mint „polovec"-ek, „tatár"-ok, „kozák"-ok egykori harca. Ami marad, a testamentumot íróhagyó poéta gesztusa, amely tanúsítja, hogy képes átlátni léte abszurditását, így lehet leghitelesebb tanúja minden Létező valaha volt létének.

A *Sztyepan Pehotnij testamentuma* című Baka-kötet tehát egyszerre álarcos nyelvi játék, ha akarom: összegzése a költői pályának, még inkább egy költői létmegértésnek: küzdelem az autentikus beszédért. Maga Baka István („személyesen") alig szólal meg ebben a kötetben, pedig „lírai költő". Akinek a hajdani meghatározások szerint a közvetlen szólás lenne a megkülönböztető tulajdonsága, mint ahogy a festő lény(eg)éről hihetnők, a legtöbbet (talán) önarcképei árulnak el. Hamvas Béla *Patmosz*ával felelek erre:

„Van Gogh sem önarcképet festett, hanem szalmaszéket. Az arckép csak konfesszió lett volna, csak regény. Ez itt vízió. Látomás, amely a személyiség egyetlenségének apoteózisa az emberfölöttiben."

Baka István kötete sem „regény", jóllehet, van eleje, közepe, vége, vannak – nem akármilyen – „hősei"; az epizódok egymást építik egésszé, a megkomponáltság a kötetnek (mint a többi Baka-kötetnek) jellemzője. Nem önarckép a kötet, vagy nemcsak, nem elsősorban, vagy pusztán annyira, amennyire minden (költői) megnyilatkozás: az. Inkább: vízió. Erről a világról, amely az összes eddig volt világok summája, a napjainkban még lehetséges költészetről, amely az összes eddig volt költészetnek továbbgondolása. Ugyanakkor a személyiség egyetlenségének dokumentuma is ez a kötet, amely az állandóban a változót, a változóban az állandót mutatja föl. Emberfölötti, mert (a bölcselővel szólva) emberi, túlontúl emberi.

BOMBITZ ATTILA

Rejtőzködések

BAKA ISTVÁN LÍRÁJÁRÓL ÚJ KÖTETE KAPCSÁN

Nem a Múlt, se Jövő – a Jelen.

Verset olvasni, ha olvasunk még néhanapján, akárhogy nem lehet; feltételei vannak, s nem is akármilyenek. Egy vékonyka verseskötet ha csodát nem is tehet, de a világot művészként látni-megélni tudó poéta nyelvbe öltöztetett tapasztalatain keresztül megkönnyítheti, sőt el is mélyítheti a beavatódni kívánó olvasó addigi léttapasztalatát. A megtapasztalható világ túl nagyra méretezett az egyéni lét számára; részeibe mégis behatolhatnak egyesek, akár a sors kegyeltjeként, akár kegyvesztettként. A híradás a lényeg, a visszatérés és a tapasztalat, ha mégoly súlyos is. S mikor az egyén számára még meg nem tapasztalt „világból" érkeznek vissza a szavak, a képek, a versek. Az olvasó, amennyiben eleget tud tenni a versolvasás legfontosabb feltételének, hogy megnyílik a költő szavai előtt, ahogy az is megnyílt s megszólalt (pedig hallgathatott volna a Mindenek láttán), akkor befogadhatja és megértheti a saját világán túli, de hozzá szóló üzenetet. Ha az olvasó erre nem képes (mert nem érti, vagy nem is érdekli, vagy ami még rosszabb: „félreérti"), kudarcba fulladt a költői kísérlet. Pedig az értelmezés messzi útra is elvezethet, s talán rá sem találunk. Csak ennyit tehetünk: kizárva a zajos világot, tekintsünk magunkba, így olvassuk Sztyepan Pehotnij testamentumát. Másképp nem érdemes. Mert ez a verseskötet rólunk szól, az ember világbavetettségéről, a boldogság utáni kínról (és fordítva), mert mindannyian egyek vagyunk valahol; s a költő kimondja nekünk azt, amit lidérces álmaink után sem vallanánk be, hogy egy a sorsunk, a Kezdet és a Vég.

Vannak olyan költészetek, amelyekről szekunder nyelven nem is lenne szabad beszélnünk, hiszen a nyelvi megformáltság költői absztrakciójának és a lírai világépítés metaforikus szinteződésének a szemet kellene gyönyörködtetnie (a tudat helyettesítésével), Rilkével szólva: szemmel megláttatni és a nyelven keresztül a világ dolgait megértetni: Baka István költészete ugyancsak ezt az utat követi. Ha a költői képek gyönyörködtető funkciója nála az egyéni sors tragédiájának ábrázolása folytán a borzongattatásba fordul, az olvasó látni és megérteni kívánó elvárása ennek tudomásulvételével kell hogy rendelkezzen. Az éremnek két oldala van, s a szép mellett az élet árnyékos oldalát is szavakba kell önteni: így lesz egész az Egész.

Baka új kötetét első olvasásra amúgy sem lehet megemészteni (elhamarkodott dolog lenne). Nemcsak azért, mert benne az olvasó s a költő a világ részeseiként fel vannak kínálva a létezés Nagykonyhájában mint betevő falat a Makrokozmosz számára, s ezek a lét-metaforák olykor az elviselhetetlenségig fokozódnak, de azért is (s az előbbiekből következik), mert itt az ettől szenvedő lélek szólal meg, panasszal és fájdalommal teli, s a lélekhez szól, kíméletlenül és őszintén. Az empatikus hozzáfordulás a versekhez igen nagy odafigyelést és végtelen türelmet kíván. E megközelítésben nem is kívánom Sztyepan Pehotnij testamentumát a költő eddigi életművében elhelyezni, és szerkezeti elvek felfejtésébe sem szeretnék belebonyolódni. (Bár egy újabb tökéletes Baka-

féle kötetkompozícióval van dolgunk!) Egyetlen célom az, s több, azt hiszem, nem is lehet, hogy a lelket, a rejtőzködőt a sorok közül előhívni, megszólaltatni sikerüljön.

Baka lírai világlátásának alaprendszerét éppen csak érintettem a *Tiszatáj* áprilisi számában, s most, az alkalmat megragadva, hogy új kötete kapcsán verseinek mélyrétegeibe is behatolhatok, úgynevezett poétai világértelmezési szándékának (egy) lehetséges magyarázatát onnan kiindulva közelítem meg. Ott szintén Rilkével példálóztam, aki egyik levelében azt fejti ki, hogy az alkotó művész legyen önmagában is teljes világ, találjon meg mindent önmagában és a Természetben, amelyhez hozzákapcsolódott. Ha e kulcsmondat fogalmait Bakára vonatkoztatjuk, akkor benne a klasszikus értelemben vett hagyománykövető és nyelvileg új korrespondenciákat is feltárni tudó költői alanyisággal találkozunk. Az alanyi költő e gondolatmenet szerint a világot írja meg (vagy írja újra) művészi eszközeivel, értelmezi, értelmet ad neki, keresi az összefüggéseket mikro- és makrokozmosz, ember és világ, Alfa és Omega között. Baka poétai szándékában a „klasszikus modernek" útját követi: sajátos nyelvezetével és képi világával alakítja ki költői világlátását, amely részeiben és egészében – a hagyományoknak megfelelően – szerves egységet alkot. Éppen ezért bizonyos folytonosság érhető tetten munkáiban: korábbi művek jelennek meg új szempontú szerkezetekben, motivikus és tematikus világa oda-vissza értelmezi az egyes darabokat, és fűzi fel egy egységes világhalmazba. Ez a gazdagság ugyancsak visszautal a rilkei világ aprólékos, szinte már leltárszerű szerkezetére; de ott is, mint itt, nem öncélú és koncepció nélküli a világ „dolgainak" poétai megragadása; tudatos birtokbavétel a nyelvvel megfogalmazott és kimondott világértelmezés. Bakánál ez a fajta nyelvművészet az egyéni sorson való felülemelkedést célozza meg egzisztenciális keretek között. E művészi világlátás szinte pedánsan következetes: verseit olvasva olyan metaforikus világba kerülünk, ahol a legapróbb (és hétköznapibb) mozzanatok is világmagyarázó funkcióval rendelkezhetnek. Metaforái, hasonlatai nagyrészt a teljes egészükben kifejtettek közül kerülnek elő: talán ismét a teljességigény szándékával s a jelen idő kimerevítésének céljával. Hiszen a líra végül is az állandó jelenidejűséget fogalmazza meg, a pillanat szépségének vagy rútságának szubsztrátumát. Baka István képei ráadásul az esetleges történéseket, folyamatokat is megállítják („Kornwall órája döccen, meg-megáll; / kerülgetitek – Marke, a király, / s te – egymást, mint nagy- és kismutatója"), időtlenséget, a folytonosság megváltoztatását kérve. Majd húsz évvel ezelőtt jelent meg első kötete. Képi világának fő vonásai már ott felfedhetők. Lírai hangja azonban azóta árnyaltabb lett, az őszinte szókimondástól félelmetesebb. Az első kötet azon képei, mint „Az éj, e csillagokkal kivert / vaskesztyű Isten kezén", vagy „A felhők közt bakancsszögek: / rúgások csillagképei", vagy „A zivatar ezernyi tűje / kihímezi a réteket" alaptendenciáiban végigolvashatók minden kötetében. Ha Rilke mondatát alkalmazzuk erre a képi világlátásra, azt mondhatjuk, hogy az a korrespondencia mikro- és makrokozmosz között, amit Baka „felfejt" a nyelv segítségével, a mindennapi léthelyzetek eszköztárát köti össze az egyetemes törvényszerűségekkel. Az új kötet metaforikus síkja a már megteremtett költői alapanyagot viszi tovább, a korrespondenciákban ábrázolva az egyén semmisségének és megsemmisíthetőségének legkínzóbb gondolatait. Csak néhány példa a sokszor kíméletlen világlátás exemplumából:

Kiömlött vérünket beissza a
Semmi fűrészpora s kilóg a lószőr
Istenből mint kibelezett babából

(A Jelenések könyvéből)

hőmérőtokból mint asszony-hüvelyből
világra csusszant egykor
(Fémhőmérőtok)

Vagyunk Szaturnusz gyermekei mind:
Vonagló hús, belek, megtöltve fénnyel és mocsokkal;
Mint fűszert, kősót, szórta ránk a kint
Atyánk, s most nyeldes minket fuldokolva.
(Szaturnusz gyermekei)

De csillagok zsírkarikák nem úsztak
Fejem fölött ily savanyú-sovány
A lé amelybe csontnak s némi húsnak
Pottyantam rég egy téli éjszakán
(Szentpéterváron újra)

Baka kétpólusú képeinek egyik oldalán mindig a makrokozmosz általánosan elfogadott elemei állnak (Hold, csillagok, Tejút), a másik oldalon pedig a legkézenfekvőbb, a tudat számára szinte mellékes, csupán az alapléthelyzet szükségszerűségei vannak felsorakoztatva (baba, hőmérőtok, leves, zsírkarika, fűszer, fűrészpor), vagyis mindaz, ami az egyént ha szűk körként is, de körülveszi. Makrokozmosz és mikrokozmosz ily mértékű oszcillálása folytán eredményeződnek a Baka világlátása reménytelennek tűnő kivetülései. De mire való a szó hatalma, ha nem arra, hogy a kimondás lehetőségével tudatosítsuk és örökkévalóvá tegyük egzisztenciánk örvényeit, menhírként felmutatva magunkat, hogy ezt tudtuk cselekedni, ennyit, és nem végérvényesen!

S mindezek elviselhetővé tételére, ez sem újdonság Baka István költészetében, ott van a kötet három alappillére; a bor, a kéj és a zene. Érdemes felfigyelnünk az uralkodó apollóni-dionüszoszi kettősségre. Baka klasszikus műveltsége és verseinek szigorú formája, legyen szó rímtechnikáról vagy magáról a verselésről, mindenütt szigorú és zárt kompozícióban halad előre. Apollóni látszatkülsővel jelenik meg előttünk minden „szereplője" a bakai költészetnek: nyugodtságot, bevégzettséget, lemondást tükröz ez az álarc. De az apollóni külső kereteken belül ott tombol Dionüszosz magánmítosza. És éppen ez a dionüszoszi költészet győzedelmeskedik a valós világ fájdalma felett, mert hiába ő a szétszakított istenség, aki száz és száz maszkban lép elénk, hogy minden példázatával az egyetlen, az egyén tragédiáját hirdesse, mégis övé a mámor, melyben az individuum megfeledkezhet esendő voltáról, s feloldódhat a már régen nem létező, de a mámor által előidézhető valamikori Egységben. A mámor azonban csak ideig-óráig hat, s annál kínzóbb éhség gyötri a Dionüszosznak hódolót; makrokozmoszi apokalipszissé válik az egyén tudatában kavargó örvény. A *Változatok egy gyerekversre* macskaistene és csillag-egerei még gyengéd előképnek nevezhetők a *Szaturnusz gyermekei* víziójához. Baka ebben is tud fokozni, és a régit új szintre emelni. Hogy az embert „felzabálják" az istenek, hogy „megfőzetik" a lét „levében", azt már előzőleg felvette a *Farkasok órája* című kötetének „étlapjába" *(Az Apokalipszis szakácskönyvéből I–II–III.)*, és a Sztyepan Pehotnij-ciklus harmadik füzetének metaforikus szintje ugyancsak meghatározóan a „Nagykonyha" kontextusából meríti képeit.

Mi sem természetesebb; „Ha már a hús-vér szégyenébe hoztál, / hadd üljek még terített asztalodnál, / Világ Ura!..." Mert övé a bor hatalma: „Fanyarabb a bor / s a borszín tenger, melybe rózsaujját /a hajnal mártja..." – „Reád köszöntöm – félig már vakon – / Isten borát, mely habzik-forr előttem..." *(Trisztán sebe)*

És részegítő ívben hull alá
A csapra vert magasság óbora
S ha majd a hordó kiürül, dohot
Lehelnek ránk a dongaboltú mennyek
(A Jelenések könyvéből)

Űzőbe vett az unikornis engem
Erdőn-mezőn át kergetett szüntelen
Dugóhúzó-csavarodású nyársat
Szegzett reám ha feldöf rá kiránthat
Mint parafát palackjából e létnek
Sötétség bora önti el a rétet
(Egy csepp méz)

És övé a kéjé is:

S a vér-iszamos csatatereken
is vágytól síkos öled keresem
(Aeneas és Dido)

Sötét vizekre szállt hajód,
Izolda, és megmámorosodott
az árboctól, mit én döftem beléje...
(Trisztán sebe)

Néva-seb Éva-hasiték
magad
Megadva nyúlsz el míg zihál a szél
És tomporod fagyára rátapad
Vér-ondó-foltos lepedőd a Tél
(Prelűd)

ezért kíván magába
Fogadni tán e kapualj ahol
Síkos sötétségben előre-hátra
Botladozol...
(Ha minden széthull)

És a zenéről, amely a líra édestestvére, Baka kapcsán nem szabad elfelejtkeznünk. Liszt Ferencnek egész versciklust szentelt a *Farkasok órájá*ban, Rachmaninovnak állít emléket az őt megidéző verseinek harmadszori átemelésével az új kötetben, s ahogy Thomas Mann prózába öntötte a zenét, úgy Baka a líra nyelvével idézi fel újból kedves darabjait *(Trauermarsch, Mefiszto-keringő, Halál-boleró, In modo d'una marcia).*

Dionüszosz maszkjai a Baka Istváné is egyben. Talán innen ered a költő eredendő rejtőzködése. A sok „szerep", Liszttől, Széchenyin keresztül, Yorickon át Sztyepan Pehotnijig (s Háry Jánossal már a köteten is túl vagyunk, de közben ki mindenki még!) a darabokra szakítottság létállapotát tükrözi vissza. Hogy ezek a figurák, s rajtuk keresztül az alanyi költő oly rezignáltan és letisztultan állnak a sors előtt, az Apollón *áll*etisztultsága és *álló*szintesége csupán, mert a sorok között ott bujkál a fájdalom, a panasz, a vágy a szenvedélyek tetőfokán. Hiába a klasszikus forma, mérték és belátó lemondás, Dionüszosz emléke tovább él a tartalomban. A rejtőzködés minden szerepe

egy cél felé halad: éppen azt a pillanatot, a Jelenbe sűrített Múltat és Jövőt megragadni, amikor minden egyszerre juthat érvényre, ambivalens módon, de igazul. És a kimondás hatalma hozzásegíti a költőt ahhoz, hogy a változtathatatlant is megváltoztathassa:

De fellázadnak egyszer a szavak,
és ha a dallam nem fog szövegén,
a szöveg változtat majd dallamán.
(Egy József Attila-sorra)

Aeneas, Fredmann és Trisztán azok a „rejtőzködések", akik mögött a költő a kötet első ciklusában megszólal. Három maszk három monológja áll Baka rendelkezésére. Némi distanciával is viseltetik irányukban, hiszen semmiféle személyes egyes szám első személyű lírai felvezetés nincs bennük. Az egyes szám első személy a monologizálóké; de csak a maszk különbözik, a mondandó és a nyelv ugyanaz. Az első Baka-kötetek szorongó, a világ közönyétől megdermedő alanyisága a *Sztyepan Pehotnij testamentumá*ban már szinte objektív, tárgyszerű leírását adja a költői egzisztenciának. Holott itt is érvényes, amit elmondottam: csak a tenger felszíne nyugodt, Apollón csak ott tud manírozni, a mélyben az alanyiság fájdalmai tombolnak. Aeneas is szinte a legnagyobb könnyűséggel mond le gyönyöreinek hölgyéről, pedig a „hideg" és „szenvtelen" szonettet belülről a catullusi szeretet–gyűlölet szenvedélypár szakítaná szét, s Fredmann bibliai idézetei is csak a tüzet hevítik tovább; az itt szereplő citátumokra is azért van szüksége a költőnek, hogy könnyebben kimondhassa végtelen panaszát. Csakhogy ez a mankóként használt objektiváció még több félelmet és bizonytalanságot rejt magában, éppen a bibliai nyelv egyszerűségénél fogva. Trisztán hajnala pedig már nem hordozza hagyományos jelentését, mely szerint új nap és új világ ébred a vörös színben úszó égi tenger alatt. Trisztán hajnala a makrokozmoszbeli pusztulás előképe, a vértenger szimbóluma. Egy rövid szerep erejéig még Istenné válik a költő *(Darázs-szonettek a második ciklusban)*, de az olvasónak akkor sincs fellélegzésnyi ideje, Baka megfordítja a képet szerepcserével. E léttapasztalatból Sztyepan Pehotnijnak is ki kell vennie a részét; az ő szerepe más. De sorsa ugyanaz: Kezdet és Vég egybemosódása.

Kihűlt, mosogatólészürke éjben
Fekszem: kanál a dézsa fenekén;
Arcomra zsír tapad piszkosfehéren –
Bemocskol és elmélyít a fény;
S csak bámulom, az ablakra meredve,
Hab-felhők közt hogy úszik és forog
A porcelántányér-hold ellebegve;
Körötte dermedt zsírcsepp-csillagok."
(Társbérleti éj)

Baka István költészete sötét felhőként borul az olvasóra. És sötétebb tónusú az új kötet a megelőzőeknél is. A tartalom miatt. Azaz, ami a látszólag vékonyka kötetet súlyossá teszi. De általa bepillantást kaphatunk egy lélek küzdelmes világába, hogy lássunk és megértsünk. És ez a költői megnyilatkozás őszinteséget vár olvasójától. Így záródik be a kör, ahol a tűz „a húsból oltárt varázsol". *(Sztyepan Pehotnij testamentuma, Jelenkor Kiadó, Élő Irodalom sorozat.)*

NÉZŐ

VARGA E. ÁRPÁD

Az erdélyi magyarság lélekszámáról

LEHET-E HITELES, AMI NEM PONTOS? LEHET-E PONTOS, AMI NEM EGYÉRTELMŰ?

Közel két éve már, hogy napvilágot láttak az 1992. évi romániai népszámlálás előzetes eredményei. Ezekből megtudhattuk, hogy az adatfelvétel 1 millió 620 ezer magyar nemzetiségű lakost talált az ország területének egészén. Közülük mintegy 1 millió 600 ezren a tágabb értelemben vett Erdélyben élnek. Mivel viszonylag friss adatokkal rendelkezünk e tárgykörben, joggal vethető fel, hogy mi indokolja a fenti címmel íráshoz fogni. Vajon van-e értelme fejtegetésekbe bocsátkozni olyasvalamiről, ami – lényegénél fogva – ténykérdés. A felfokozott várakozás után azonban az első részeredmények láthatóan nem elégítették ki az érdeklődőket. A szakmai közvéleményt azért nem, mert az adatok sokáig szűkösek és „féloldalasak" voltak (nem publikálták pl. az anyanyelvi hovatartozásra vonatkozó számokat). A nagyközönség pedig csalódott, mert a közzétett számok alaposan rácáfoltak a romániai magyarság nagyságáról „forgalomban lévő" közkeletű vélekedésekre. S itt nem egyszerűen statisztikai mennyiségről van szó. A népszámlálás szenvtelen adatközlése egy, a Kós Károly-i *Kiáltó szó* óta metaforikus jelentéstöblettel bíró képet kezd ki: a kétmilliós erdélyi magyarságét, mellyel „minden időben számolnia kell annak, aki szuverenitását reá kiterjesztette". E metaforában gondolkodás logikája szerint vagy a hivatalos statisztikát kell hazugságnak nyilvánítani, és mindent elkövetni az igazság felmutatása érdekében, vagy pedig tudomásul kell venni: a zsidók és a németek távozása után immár a magyarságnak sincs jövője sem Erdélyben, sem Romániában. *(Romániai Magyar Szó*, 1992. jún. 5.*)* Nem csodálhatjuk, ha a metaforák igazságát keresők a romániai magyarságot sokszor olyan, szinte „fiktív népességként" jelenítik meg, amelynek száma nem a valóságos népesedési viszonyoknak megfelelően, hanem egy utópisztikus demográfiai modell tértől és időtől független törvényszerűségeinek engedelmeskedve alakul.

Hálátlan dolog – az ideológia mezsgyéjéről a statisztikához visszatérve – az utópiát a valósággal ütköztetni. Ez azonban nem feltétlenül jelenti a romániai népszámlálások igazolását. Hiszen hitelük – gondoljunk csak az 1992. évi adatfelvétel anomáliáinak sajtóvisszhangjára – igencsak kétséges. Bár nehéz eldönteni, hogy a mostani összeírás, vagy a róla való beszélés „politizálódott" át inkább, az eredményekre óhatatlanul is hatást gyakorló politikai hisztéria ténye tagadhatatlan. Jogosultnak tűnik tehát – a mindkét irányú elfogultságok ellenében – a rendelkezésre álló tényanyag reálisabb értékeléséhez hozzájáruló alternatív hipotézisek megfogalmazása.

A következőkben magam is egy ilyen hipotézist kívánok körvonalazni, előrebocsátva, hogy nem a romániai népszámlálások úgynevezett „hamisításainak" mindenáron való bizonyítása, hanem a most lezajlott népszámlálás *végleges* eredményeivel

kapcsolatos várakozás megfogalmazása a célom. Ennek során a magyarság feltételezett természetes szaporodásának és külső vándorlásainak összevetésével először népességszáma (lehetséges) alakulását követem nyomon. Az így nyert eredményt és az *előzetes* népszámlálási népességszámot egybevetve sorra veszem azokat a szempontokat, amelyek révén az előzetes közlés sommás nemzetiségképe árnyalható. A hipotetikus és a tényleges nemzetiségi népességszám közötti eltérés magyarázatát nem keresem. Erre – a népszámlálás érdemi kritikájával együtt – csak a mindenre kiterjedő végleges adatközlés birtokában nyílik lehetőség. A hazai szakemberek gyakorlatához igazodva a II. világháborút követő népszámlálások közül egyedül elfogadott – bár kifogástalannak nem tekinthető – 1956. éviből indulok ki. Erre alapozva – a bizonytalansági tényezők körét szűkítendő – nem a romániai, hanem csupán a Kárpátokon inneni (a továbbiakban: erdélyi) magyarság gyarapodására vonatkozó feltételezésemet vázolom.

Az erdélyi magyarság természetes szaporulata 1956–1992 között

Mindenekelőtt Semlyén Istvánt idézem: „Amikor népesedési kérdésekről beszélünk, nem gondolkozhatunk egyszerű, egy- vagy kétismeretlenes egyenletekben. A népesedési magatartás számtalan tényezőnek együtt- és egymásra hatásától függ, s e tényezők között a gazdasági-anyagi természetűek éppoly nagy szerepet játszanak, mint a kulturálisak meg a hagyományokból fakadók, a tömeglélektaniaknak pedig szinte akkora szerepük van, mint a törvényes rendelkezéseknek. Ezért *a valóságot leegyszerűsítő népesedési egyenletek felállítása csak zsákutcába vezethet.* [Kiemelés tőlem.] Talán az a leghelyesebb, ha demográfiai aporémákban gondolkodunk, és hozzá sem fogunk ezek megoldásához, amíg nem tanulmányoztuk kellőképpen nemzetiségünk egyes sajátosságait, ideértve a nemzetiségi mobilitás rendhagyó eseteit, az interetnikus diaszpóra személyközi kapcsolatait, a heterogén párválasztás gyakoriságát és még sok egyebet." *(Korunk évkönyv,* 1980.*)* A népesedéskutatóként is múlhatatlan érdemeket szerzett erdélyi közíró, aki a közelmúltban – a hivatal sáncain kívüliek által megszerezhető adatok publikusságának határait is oldva – talán a legtöbbet tette a romániai magyarság demográfiájának tanulmányozása terén, pontosan tudhatta, mit jelent az *aporémákkal* való méltatlan küszködés. A nemzetiségi lét megnyilvánulásainak mindenre kiterjedő statisztikai számbavétele helyett – az adatok hiányának problémájával bíbelődni. Így különösen megszívlelendőek tudósi lelkiismeretességből fakadó intelmei, amikor rögtön az első lépésnél szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközünk.

A nemzetiségek népmozgalmáról ugyanis a II. világháború óta *nem áll rendelkezésünkre hivatalos kimutatás.* A magyarság természetes szaporodására vonatkozóan általában az *erdélyi részek átlagmutatóját* szokás irányadónak venni, sőt egyes nézetek szerint a romániai magyarság szaporulata egyenesen az *országos átlagok* értéksávjában mozog. (L. pl. *A Hét,* 1992. okt. 22.) Ez utóbbi vélemény képviselői többnyire két, hangsúlyozottan magyar többségű székelyföldi megye (Hargita és Kovászna) természetes szaporulatának országos átlag feletti, illetőleg a szép számban magyarok által is lakott Maros és Szatmár megyék országos középmezőnyben szóródó értékeire alapoznak. Az – etnikailag is színezett – egyenlőtlen gyarapodás különbségeit országosan nivelláló, egyoldalú és túlzó általánosításokat illuzórikusnak kell tekintenünk, hiszen Erdélyben a természetes szaporodás aránya a század eleje óta kimutathatóan mindig alacsonyabb volt, mint a Regátban. A románság és a magyarság természetes népmozgalmi arányszámainak *erdélyi szintű* egybemosása már kevésbé kifogásolható, mivel azok, az itteni részek összesített eredményeit tekintve, a két világháború között még valóban nagyjá-

ból azonosak voltak. Néhány töredékesen közzétett nemzetiségi részadat alapján azonban a románság javára bekövetkezett eltolódások lehetőségével Erdélyben is számolnunk kell. 1966-ban például a születési arányszám országosan 14,3, Erdélyben 13,9, míg a magyar nők élveszüléseinek számaránya itt is, ott is csupán 12,8 ezrelék volt. *(A Hét*, 1982. aug. 13.*)* Ugyanez az érték a románok esetében (a hivatalosan mindmáig egyetlenként közölt 1965-ös adatokat az 1966. évi népszámlálási eredményekre vetítve) mind az ország területének egészén, mind pedig Erdélyben 14,7–14,8 ezrelék körül mozgott. Hasonló tendencia feltételezhető 1966–1977 között, amikor a nyers élveszületési arányszám a magyar családokban évi átlagban 18,4 ezrelék volt az országos 20,8 és az erdélyi 19,4 ezrelékes értékkel szemben.

1. táblázat: *Élveszületések száma, 1966–1976* (ezer lakosra)

	Magyar nemzetiség	Országos átlag	Erdélyi átlag	Országos erdélyi átlag különbözete	
1966	12,8	14,3	13,9	1,5	1,1
1967	21,2	27,4	23,5	6,2	2,3
1968	22,9	26,7	23,7	3,8	0,8
1969	21,4	23,3	21,6	1,9	0,2
1970	19,8	21,1	20,1	1,3	0,3
1971	17,9	19,5	18,6	1,6	0,7
1972	17,4	18,8	18,1	1,4	0,7
1973	16,6	18,2	17,8	1,6	1,2
1974	18,0	20,3	19,5	2,3	1,5
1975	17,3	19,7	18,8	2,4	1,5
1976	17,1	19,5	18,6	2,4	1,5
átlag	18,4	20,8	19,4	2,4	1,0

Említésre méltó még, hogy frissebb információk szerint az 1977. évi népszámlálás időpontjában az 50–54 éves, tehát befejezett termékenységű nők korcsoportjában az átlagos gyermekszám a román nőknél 2,4, a magyar nőknél pedig 2,2 volt. Ez utóbbi érték a népesség változatlan szinten tartásához szükséges ún. reprodukciós együtthatóval azonos, vagyis a magyarság ekkor már – hosszabb távon – éppen csak önmaga „újratermelésére" volt képes. *(Adevărul*, 1993. szept. 27.*)*

Nemzetiségi halandósági adatokat nem hoztak nyilvánosságra. 1966–1977 között a magyarság nyers élveszületési mutatószámainak és az évi átlagos 4,8 ezrelékes nemzetiségi gyarapodásnak egyszerű aritmetikai számítással 13,5 ezrelékes halálozási arányszám felelne meg. (Az országos átlag ugyanekkor 9,4, az erdélyi pedig 10,2 ezrelék volt.) Ezt az eredményt – elsősorban a számítás alapjául szolgáló nemzetiségi adatok megbízhatatlansága miatt – nem fogadhatjuk el valósnak. Az azonban okkal feltételezhető, hogy a magyarság átlag alatti születési arányszámaihoz az átlagot közelítő, vagy azt esetleg meg is haladó halálozási mutatók járulnak. Az 1966–1985 közötti népmozgalmi adatokból ugyanis (2. táblázat) kitűnik, hogy Hargita és Kovászna megyében a halandósági ráta nem sokkal marad el az erdélyi átlagtól (1977 után Maros megyében is hasonló a helyzet); olyan, a magyarok által jelentős számban lakott megyékben pedig, mint Szilágy, Szatmár, Bihar, Temes és Arad, ez a ráta az erdélyi középérték fölé emelkedik.

2. táblázat: *Az erdélyi megyék népmozgalmi arányszámai, 1966–1985*

Megye	1966–1976			1977–1985		
	Természetes szaporulat	Élve-születés	Halálozás	Természetes szaporulat	Élve-születés	Halálozás
	(ezer lakosra, éves átlagban)					
Fehér	9,7	20,1	10,4	6,1	17,0	10,9
Arad	1,8	15,0	13,2	-1,9	12,3	14,2
Bihar	7,8	18,9	11,1	3,8	16,0	12,2
Beszterce-N.	14,1	23,9	9,8	11,9	21,5	9,6
Brassó	10,3	18,2	7,9	7,5	15,3	7,8
Krassó-Sz.	3,8	15,7	11,9	2,1	14,2	12,1
Kolozs	9,8	18,9	9,1	5,6	15,6	10,0
Kovászna	10,7	20,8	10,1	9,1	19,5	10,4
Hargita	11,8	21,7	9,9	8,5	18,5	10,0
Hunyad	9,7	19,3	9,6	5,1	15,2	10,1
Máramaros	13,9	23,0	9,1	10,7	20,1	9,4
Maros	11,6	20,6	9,0	6,8	17,0	10,2
Szatmár	11,8	22,1	10,3	7,8	18,9	11,1
Szilágy	10,6	21,6	11,0	6,3	18,3	12,0
Szeben	11,8	21,1	9,3	8,1	17,4	9,3
Temes	3,3	15,1	11,8	1,0	12,8	11,8
Erdély összesen	9,2	19,4	10,2	5,7	16,4	10,7
Országos átlag	11,4	20,8	9,4	7,0	17,1	10,1

Az ugyancsak számottevő magyar lakossággal bíró Máramaros, Kolozs és Brassó megyék átlagosnál kedvezőbb halálozási arányszámait már kockázatos dolog lenne az ott élő magyarságra általánosítani. E problémakör egyebek között a területi mobilitással és a városodással függ össze. Köztudomású, hogy az erdélyi magyarság korábban a régió átlagánál magasabb arányban volt városlakó, a városokban már hosszabb ideje megtelepült népesség természetes gyarapodása pedig rendszerint kisebb. E tendencia durván leegyszerűsítve a következőképp jellemezhető: a városi környezet a születésszám mérséklésének irányába hat, a születések csökkenése a népesség demográfiai elöregedéséhez vezet, s ez bizonyos idő elteltével törvényszerűen magasabb halálozási arányszámot von maga után. Az erőltetett iparfejlesztésen alapuló „második urbanizáció" időszakában a mozgékonyabb termékeny korosztályok városba áramlása bizonyos fokig késleltette ezt a folyamatot. A városi népesség ilyen értelmű „ruralizációja" azonban – a Székelyföldet leszámítva – túlnyomórészt az egyre nagyobb számban betelepülő románságnak köszönhető. Az erdélyi románság ráadásul – az ott élő magyarsággal szemben – fölös számú „külső" népességi tartalékokkal is bírt. Mint arra Semlyén István több alkalommal rámutatott, népesedési szempontból két részre lehetne osztani az országot: az alacsonyabb termékenységű délnyugati–déli és a legutóbbi időkig hagyományosan gyarapodó keleti–északkeleti övezetre. (Ez az övezet Máramaros, Szatmár, Beszterce-Naszód, Hargita és Kovászna megyékre, ezen felül Moldvára és a vele határos Tulcea megyére, erdélyi viszonylatban tehát 60 %-ban román lakosságú, összességében pedig döntően Kárpátokon túli régiókra terjed ki.) Demográfiai szempontból az egész ország ez utóbbi – keleti – országrész népességfölöslegéből él. A népességi tartalékokat számba véve, területi eloszlásukat feltérképezve belátható, hogy

a hagyományosan városlakó magyarság természetes gyarapodásának csökkenését csak kis mértékben ellentételezhette a városok szűkebb vonzáskörzetéből történő beköltözés, illetőleg a földrajzi távolság növekedésével arányosan gyérülő székelyföldi „kirajzás". Ezzel szemben az újonnan és gyorsan városodó románságnál – még az egyébként alacsony reprodukciós mutatókkal jellemezhető Dél-Erdélyben is – jó ideig a *tömegesen* (s köztük szép számban a Regátból) beköltözöttek magasabb termékenysége dominált. Ettől az átmeneti népesedési előnytől „a nagyobb városokban élő magyarság a régebbi urbanizáltság, a magyar beköltözők csekélyebb száma, és ezeknek a városi magyar etnoszba való gyorsabb integrációja miatt elesett". *(Korunk évkönyv*, Kolozsvár, 1980.*)* Hivatkozhatnék még néhány, a hetvenes években (szórványvidéken, apró falvakban, városi tömbnegyedekben) végzett egyedi demográfiai és szociológiai vizsgálódásra, melyek szintén a magyarság kedvezőtlenebb szaporulatára vonatkozó feltevést támasztják alá. *(Változó valóság*, Bukarest, 1978.*)* Mindezek alapján nem fölösleges óvatosság az erdélyi magyarság természetes szaporodásának arányszámait az országrész átlagánál alacsonyabb – a születési arányszámokban mutatkozó eltérés alapján legalább 1 ezrelékponttal csökkentett – értékben megállapítani.

A természetes szaporulat Erdélyben 1956-tól 1985-ig követhető folyamatosan nyomon: az idevonatkozó források 1956–1966 között 7,7, 1966–1977 között 10,7, 1977–1985 között 5 százalékos gyarapodást regisztrálnak. Ez az egyes időszakok végeredményeinek középarányosához viszonyítva évi átlagban 7,5, 9,2, illetve 5,7 ezreléknek felel meg. 1989-ben ez az érték már csupán 4,2 ezrelék volt, 1991-ben pedig az előzőnek a felét sem érte el. Az erdélyi magyarság gyarapodása az előbbiek szerint (hipotetikusan 1 ezrelékkel csökkentett arányszámokkal), a nemzetiségi és anyanyelvi értékeket egyaránt továbbgörgetve 1956–1966 között 105–110 ezer, 1966–1977 között 155–160 ezer, 1977–1985 között 75–80 ezer, a továbbiakban még mintegy 25–30 ezer, összesen *360–380 ezer* főnyire becsülhető. Ugyanezek a számok az átlagmutató 1 ezrelékes csökkentése nélkül 435–450 ezer körül alakulnának.

3. táblázat: *A természetes szaporulat Erdélyben, 1956–1991*

Időszak*	Abszolút számban (ezer fő)	A gyarapodás évi átlagos üteme (ezrelék)	A magyarság feltételezett természetes szaporulata** (ezer fő)	
			nemzetiség	anyanyelv
1956–1965	481,5	7,5	105,0	110,0
1966–1976	715,5	9,2	155,0	160,0
1977–1985	374,4	5,7	75,0	80,0
1985–1991***	175,0	3,5	25,0	30,0
együtt	1746,4	7,0	360,0	380,0

* 1956. I. 1., 1966. I. 1., 1977. I. 1., 1985. VII. 1., 1992. I. 1. között
** 1 ezrelékponttal csökkentett arányszámok alapján
*** becslés

A magyar *nemzetiségű* lakosok lélekszáma 1956-ban 1 millió 558 ezer volt, a magyar *anyanyelvűeké* pedig 1 millió 616 ezer. Az erdélyi magyarok számának tehát – optimális körülmények között – az 1992. évi népszámlálás időpontjában a *nemzetiségi* ismérv alapján el kellett volna érnie az *1 millió 920 ezret*, *anyanyelv* szerint pedig a *kétmilliót*.

E teoretikus értékeken a számok mikrorégiónkénti (megyénkénti) végigvezetése sem változtatna lényegesen, a csökkentett ráták használata pedig némiképp ellensúlyozza a „valóságot leegyszerűsítő népesedési egyenlet" elkerülhetetlen torzításait. Az átlagszámokból kirajzolódó népmozgalmi tendenciák további árnyalására nincs lehetőségünk. (Sem a magyarság nem- és életkor szerinti összetételére, sem társadalmi rétegződésére, foglalkozási megoszlására, földrajzi és társadalmi mobilitására, sem pedig műveltségi szintjére, iskolázottságára vonatkozóan nem kerültek nyilvánosságra közelebbi adatok.) Természetesen egy mégoly körültekintő népesedési előrejelzésnek is megvannak a maga korlátai, hiszen – Semlyén István szavaival – *az emberi viselkedés végső soron kiszámíthatatlan*. Ez különösen igaz az etnikai hovatartozást illetően. Tudatában kell lennünk annak, hogy a nemzetiségi-anyanyelvi számok alakulását az identitásválasztás rejtettebb, népmozgalmi módszerekkel nem prognosztizálható mozgásai jelentős mértékben befolyásolják. (Rendezett nemzetiségstatisztikai viszonyok között ezekre az – asszimilációs – mozgásokra éppen a számított nemzetiségi népességszám és a népszámlálási eredmények közötti eltérésekből lehetne visszakövetkeztetni.) Komoly bizonytalansági tényezőt jelent, hogy az erdélyi magyarságnak már a hetvenes években közel az egynegyede (kb. 400 ezer lélek) olyan interetnikus diaszpórában – a nemzetiségi kötődést erőteljesen lazító kisebbségi közegben – élt, ahol az összlakosságnak mindössze 5–15 százalékát képviselte. A nemzetiségi erózió fokozódására utal, hogy újabb becslés szerint a szórványban élők száma ma már eléri a félmilliót. *(Romániai Magyar Szó*, 1992. nov. 11.*)* Az identitásváltozás előre nem számítható tényezői közül figyelmet érdemel, hogy a hagyományos keretekből kilépő, területi és foglalkozási szempontból egyaránt mozgékonyabb népességnél – ennek aránya a magyarság esetében (a falun élők számának csökkenése alapján) 1966–1977 között mintegy másfélszerese volt az országos értéknek – erősen tért hódít a vegyes házasságok száma. Egy ez ideig egyedül publikus adat szerint az 1965-ben házasságot kötött magyar nők 17,5 %-a más nemzetiségű férfihoz ment férjhez (15,1 %-uk románhoz), a házasuló magyar férfiaknak pedig 13,5 %-a más nemzetiségű feleséget választott magának (11,7 %-uk románt). E viszonylagos exogámia – a többségi környezetből eleve adódó hátrányoktól függetlenül is – szintén növeli a nemzedékváltást kísérő etnikumváltás esélyeit. Végül – szomorú kuriozitásként – utalnunk kell egy statisztikailag számottevő devianciára. Nemrégiben napvilágra került felmérés szerint az utolsó 12 esztendő alatt 25 ezer személy vetett véget önkezével életének Romániában. A „fekete övezetbe" – ahol az öngyilkosok száma 100 ezer lakosonként évente 15-nél több – kizárólag az erdélyi részek, s többnyire magyarlakta területek tartoznak, így Kovászna, Hargita, Bihar, Szatmár vagy Maros megye. *(Magyar Hírlap*, 1992. jún. 26.*)*

Az elvándorlás

Az emberi sorsok alakulásának – a szó szoros értelmében – szembetűnő megnyilvánulása a térbeli mobilitás, a lakóhely-változtatás. A szocialista modernizációt kísérő nagyarányú népességmozgósítás köztudomásúan tömeges beáramlást eredményezett a Regátból Erdély – főként déli – régióiba. Kevéssé ismert, hogy az országrészek közötti népvándorlás eredményeként szép számban erdélyiek is kerültek a Kárpátokon túlra. A származási statisztikák szerint 1966-ban 397 ezer, 1977-ben pedig 533 ezer Kárpátokon túlról érkezett élt Erdélyben. Ám az Erdélyből Regátba elszármazottak száma sem kevés: 1966-ban 241 ezer, 1977-ben már 290 ezer volt. Nem állíthatjuk, hogy az Óromániában élő erdélyi születésűek között a magyarok otthoni arányszámuknak

megfelelően képviseltették magukat (mint ahogyan az ellenkezőjét sem). Mindenesetre – még ha közülük sokan hazatértek is – több tízezren lehettek, s java részük a voluntarista népességmozgatás időszakában szóratott szét a Kárpátokon túlra. E tízezrek eleve csökkenthetik az erdélyi magyarságnak a vizsgált időszakban feltételezett népességi nyereségét.

Ennél sokkal drámaibb méretű a *tömeges kivándorlás* folytán elszenvedett veszteség. Ez elsősorban az elmúlt fél évtized fejleménye. A tömegével elmenők között elsőként említhetjük azokat az illegálisan nyugatra távozókat, akik 1985 júniusától 1986. október 28-áig, az egész világra érvényes román útlevéllel a kezükben, a magyar határőrség által nem akadályozva Ausztria érintésével hagyták el szülőhazájukat. Korabeli hivatalos osztrák adatok szerint 2329 romániai állampolgár élt ezzel a lehetőséggel, más – előszeretettel hivatkozott – forrás 16 ezer embert említ, akiknek 75 százaléka erdélyi magyar volt. *(Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről*, Bp. 1988.*)* 1987 nyarán néhány hónapig sokan a jugoszláv–magyar határon át próbálkoztak hasonló módon.

Az országot *hivatalos úton* elhagyni szándékozók többsége a magyarországi letelepedést célozta meg. Jóllehet, a hetvenes–nyolcvanas évek emigrációja még korántsem volt tömeges, a magyar kormányszóvivő által kiszivárogtatott adatokból következtetve már 1987 végén 14 ezerre becsülhettük a Romániából Magyarországra települtek, ill. áttelepedési kérelemmel jelentkezők számát. *(Magyar Hírlap*, 1986. dec. 19., 1988. jan. 29.*)* A kivándorlás ütemének felgyorsulását jelzi, hogy az 1980–1989 között áttelepült 22,5 ezer személy közül 18 ezren az utolsó két esztendőben érkeztek hazánkba. *(Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók*, Bp. 1992.*)* Román belügyi közlés szerint 1990–1991 folyamán további 18534 magyar nemzetiségű távozott hivatalosan az országból. *(Új Magyarország*, 1993. márc. 6.*)* E részleges adatok ismeretében hihetőnek tűnik a bukaresti népszámlálási bizottság főigazgatójának – ugyancsak a román Belügyminisztérium információira alapozott – állítása, mely szerint tizenöt év alatt több mint *60 ezer magyar* hagyta el véglegesen Romániát. *(Erdélyi Napló*, 1992. jún. 11.*)* E tájékoztatás a népszámlálás előzetes adatait ismertető sajtóértekezleten az MTI tudósítójának kérdésére hangzott el, kiegészülve azzal, hogy a valós szám ennél feltehetően jóval nagyobb; magyarországi források például legalább *120 ezer* áttelepült romániai magyar állampolgárról tesznek említést. Ez a köztudatban is meggyökeresedett szám azokra a – meglehetősen bizonytalan – becslésekre utal, melyek (esetenként többszöri átfedéssel) a kivándoroltak mellett a végleges letelepedés szándékával, menekültként, illetve menedékesként (menekült státusért folyamodóként), vagy pedig csupán ideiglenesen, például vendégmunkásként vagy turistaként, de nem turista céllal hazánkban tartózkodókat is magukba foglalják. Annyi bizonyosan tudható, hogy a BM Menekültügyi Hivatalának nyilvántartása szerint 1988–1991 között a hivatal helyi szervei és befogadó állomásai közel *52 ezer* Romániából érkezettet regisztráltak. Legalább háromnegyedük magyar nemzetiségű volt. *(Beszélő*, 1993. febr. 27.*)* A hivatal vezetője egy interjúban arról tájékoztatott, hogy 1990. május közepéig *60–70 ezer* – 75–80 százalékban magyar nemzetiségű – romániai menekült lépte át határainkat, s nagy részük azóta már letelepedett. *(Magyar Nemzet*, 1993. máj. 6.*)* Ugyancsak hazai (az ORFK-tól származó) információ szerint több mint *70 ezer* legális bevándorló él Magyarországon; döntő többségükben magyar nemzetiségűek és nagyobbrészt Romániából érkeztek. *(Magyar Hírlap*, 1993. márc. 8.*)* Emellett – 1991. III. negyedév végi adat szerint – *25580* román állampolgár kapott munkavállalói engedélyt hazánkban. *(Heti Világgazdaság*, 1991. november 2.*)*

Tegyük hozzá, hogy becslések szerint ekkor az illegálisan Magyarországon tartózkodók száma legalább duplája a legálisan itt tartózkodókénak. *(Mozgó Világ*, 1991. 11. sz.*)*

A közvélekedést neves személyiségek megnyilatkozásai is alakítják. Kreczinger István, az Erdélyi Világszövetség Magyarországi Szervezetének elnöke egy beszélgetés során *100–120 ezerre* teszi az 1988 óta áttelepültek számát. *(Magyar Nemzet*, 1992. ápr. 3.*)* Tőkés László szerint a '89-es változások óta mintegy *100 ezer* magyar „hagyta el sietve" Romániát. *(Bihari Napló*, 1992. júl. 7.*)* Sütő András pontos ismeretek hiányában nem hivatkozik konkrét számadatokra – hangsúlyozza ugyanakkor, hogy súlyos mulasztásnak tartja az elmenők számbavételének elmaradását –, de megkockáztatja, hogy *ez a mostani minden eddigi menekülésnél nagyobb méretű. (Hitel*, 1992. december.*)* A világháborús, különösen az első főhatalomváltást követő népmozgások számaira gondolva ez a megállapítás meghökkentőnek tűnik, mégsem mondhatjuk, hogy csupán egy, a népe sorsáért – joggal – aggódó írástudó napi tapasztalatokat apokaliptikussá növelő víziójáról lenne szó. Az erdélyi magyarság számbeli veszteségeit – különösen, ha az elvándorlás beláthatatlan népesedési következményeire gondolunk – pillanatnyilag valóban nehéz lenne ennél kevésbé borúlátóan megítélni. A tárgyszerű véleményalkotást nemcsak a rendelkezésre álló információk töredékessége nehezíti, hanem az is, hogy a „kivándoroltakról", „menekültekről" számot adó híradások többnyire különböző időszakokat átfedő, *eltérő jellegű és eltérő típusú* vándormozgalmak számaival operálnak. Mivel e tanulmány célja a *népszámlálás* eredményének értékelése, a népszámlálás pedig nem más, mint egy folytonosan fluktuáló népesség *pillanatnyi* állapotának kimerevítése a jövőbeni vizsgálódások számára, a fenti – nem feltétlenül bizonyító erejű – adatok felsorolásával csupán az volt a célom, hogy *legalább nagyságrendileg* behatároljam azok körét, akik *az adott időpontban távollétük miatt kimaradhattak az országos számbavételből*. Ide véve azokat is, akik a határok megnyitásával, az ellenőrizhetetlen migráció konjunktúráját kihasználva huzamosabb időre, de a végleges elmenetel szándéka nélkül távoztak Romániából. Számuk – a népszámlálás végeredményét, a központi lakosságnyilvántartást és a hivatalos kivándorlási statisztikát egybevetve – országosan negyedmillióra becsülhető. Az ily módon idegenbe szakadtak – köztük szép számban magyarok – semmiféle nyilvántartásban nem szerepelnek, ám statisztikailag akkor is hiányoznak, ha jó néhányan csak „ingázóként", ideiglenes munkavállalás céljából, politikai vagy más okokból voltak távol a népszámlálás időpontjában és maradtak ki – netán számlálóbiztosi „rásegítéssel" – az összeírásból. (Egyedül Sepsiszentgyörgyön 4000-en.) *(Romániai Magyar Szó*, 1992. márc. 14/15.*)* Hiányukat, még ha csak időleges is, a távollévők indítékainak, végleges hazatérésük kilátásainak mérlegelése nélkül tényként kell rögzíteni. Erre tekintettel magam is a felé hajlok, hogy inkább „felülbecsült" értékeknek adjak helyt vizsgálódásom során.

Sütő András fájdalmasan találó hasonlata szerint az elvándorlás olyan, mint a belső vérzés; nem látványos folyamat. *(Új Magyarország*, 1992. márc. 23.*)* E metafora egyik lehetséges – földhözragadtabb – olvasata arra figyelmeztet, hogy az előzőekben említetteken túl azok hiányával is számolnunk kell, akik a kivándorlási statisztikákban nem magyarokként szerepelnek, de valójában a korábbi népszámlások magyar vonatkozású adatsoraiból „szivárogtak el". Ilyenek az Izraelbe távozott magyar anyanyelvű zsidók, vagy a Szatmár vidéki svábok elmagyarosodott leszármazottai, akik elmenvén őseik földjét választották, s így Németországba, németként tértek vissza. 1956-ban még 21272 magyar anyanyelvű zsidó nemzetiségű (s talán még több izraelita felekezetű) élt Erdélyben, számuk ma már csupán 1–2 ezer. A mai Szatmár megye területén az 1956.

évi népszámlálás mindössze 3520 németet regisztrált. Meglepő módon ugyanitt e számot jóval meghaladó német kivándorlás figyelhető meg. Csak a nyolcvanas években 6716-an távoztak a megyéből Németországba (nyilvánvalóan javarészt a korábban magukat magyarnak vallók sorait ritkítva) *(Szatmári Friss Újság*, 1992. márc. 20.*)*, ugyanakkor – további emigráció lehetőségét előrevetítve – 1992-ig az ittmaradó németek száma 14259-re emelkedett.

Mindent egybevetve, a ceauşescu-i diktatúra végjátékának idején nekiiramodottak, az ország jelenlegi politikai és gazdasági közállapotaiból kiábrándultak s életlehetőségeik jobbítását egyelőre külföldön remélők számát 100–150 ezerre, a megelőző évtizedek során (elsősorban Izraelbe, Németországba, Magyarországra) emigráltak, illetőleg az ország távolabbi vidékeire távozottak számát pedig legalább 50 ezerre becsülhetjük. Az erdélyi magyarság vándorlási vesztesége tehát három és fél évtized alatt összesen *150–200 ezer* főre tehető.

Az 1992. évi népszámlálás előzetes felekezeti adatközlésének néhány tanulsága

Az erdélyi magyarság lélekszáma, zavartalan fejlődés esetén, 1992-ig természetes úton *1 millió 920 ezerre–kétmillióra* nőtt volna. Mivel feltételezésünk szerint 150–200 ezren elvándoroltak, az *anyanyelvi* szám az 1992. januári népszámlálás időpontjában *1 millió 800 ezer–1 millió 850 ezerre* apadhatott. A magyarnak tekintettek, ám statisztikailag a nemzetiségi adatsorokból hiányzók száma az előbb említettnél némileg kevesebb. Lehetséges vándorlási veszteségük az országból távozott (nyelvileg a magyarsághoz asszimilálódott) zsidók, németek és svábok 30 ezerre becsült számával csökkentve 120–170 ezer főnyi. Így a *magyar nemzetiségűek száma* a népszámláláskor *1 millió 750 ezer–1 millió 800 ezerben* feltételezhető. Lehet több és lehet kevesebb is, bár százezres nagyságrendű eltérés már nem valószínű. A népszámlálás előzetes adatai szerint azonban a *magyar nemzetiségűek* száma az erdélyi megyékben csupán *1 millió 600 ezer* volt. A becsült adatok és a tényleges szám közötti eltérés meglehetősen nagy: *150–200 ezer, illetőleg 200–250 ezer közötti*. A számottevő különbségben szerepet játszhat, hogy a becslés során a természetes népnövekedést a valóságosnál nagyobbnak, az elvándorlást pedig a valóságosnál kisebbnek feltételeztem. A distancia *tényleges* asszimilációs veszteséget is magában rejt, de ugyanúgy hozzájárulhat a bevallás érdekvezérelt eltérése, vagy éppen „eltérítése" (adatfelvételi, kiértékelési manipulációk folytán). Figyelembe kell venni bizonyos – ilyenkor elkerülhetetlen – pontatlanságokat, számbavételi hiányosságokat is. Mindeme tényezők összjátékát feltételezve az „irányadó" számot a fenti értékek között, valahol félúton kell keresnünk.

A „bevallási eltérés" kettős értelmű fogalom. Az etnikai számadatok népszámlálásra mutatkozó eltolódásai mellett az anyanyelvi és nemzetiségi értékek azonos időpontban megfigyelhető különbségére is utal. Ebben az összefüggésben különösen sajnálatos a bukaresti statisztikai szolgálat érthetetlen eljárása, hogy az előzetesen közzétett adatok között nem szerepeltette az anyanyelvieket. Az 1992. évi népszámlálás azonban sok évtized után ismét tudakolta a *felekezeti hovatartozást*, így lehetőség nyílik arra, hogy az előzetes adatok ismeretében *a népszámlálás rendszerén belül* tegyünk kísérletet az ilyen értelmű „bevallási eltérések" becslésére. Azaz megvizsgáljuk, lényegesen más eredményre jutnánk-e a magyarság számát illetően a nemzetiségi és felekezeti adatok egybevetése révén, s megfogalmazzuk a – magyarsághoz kötődést véleményünk szerint hívebben tükröző – anyanyelvi számra vonatkozó feltevésünket. A hivatalos román adatközléseket bizalmatlanul fogadó magyar szakemberek mindig is éltek a felekezeti

és egyházi statisztika ellenőrző alkalmazásával. Az eltérő időszakokra vonatkozó, nem egyszer pontatlan egyházi kimutatások azonban többnyire alkalmatlanok a népszámlálási adatközlésekkel való közvetlen egybevetésre. (Jól példázza ezt, hogy Fritz László – sokszor hivatkozott, módszertanilag egyébként kifogástalan – a magyarságnak az egyes vallásokon belüli 1910. évi számarányát az 1927 körüli egyházi adatokra vonatkoztató becslése során [*Magyar Kisebbség*, 1929. 3. sz.] 5,7 milliós erdélyi összlélekszámhoz jutott, szemben az ugyanaz évi népszámlálás mindössze 5,4 milliónyi eredményével.) Célszerűbb ezért Kovács Alajos példájából kiindulni; ő az 1910-es arányszámokat az 1930. évi román népszámlálás felekezeti adataira vetítette. *(Kisebbségvédelem*, 1940. 1/2. sz.*)* A magyar anyanyelvűek 1910. évi felekezeti számarányai azonban a több nemzetiségű történelmi egyházakban mára aktualitásukat vesztették. Megerősödtek a szabadegyházak és a számottevő hagyománnyal nem rendelkező kisebb vallási közösségek is. Így csak az előbbi módszerek kombinációjával – a népszámlálás felekezeti adatai alapján s az egyes felekezetek nemzetiségi összetételéről frissebb egyházi forrásokból tájékozódva – juthatunk megfelelő eredményre. Kérdéses lehet a népszámlálás felekezeti adatainak érvényessége. A kételyekkel kapcsolatban emlékeztetek arra, hogy Kovács Alajos, aki határozottan kétségbe vonta a román statisztika nemzetiségi adatainak hitelességét, a felekezeti számokat megbízhatónak tartotta. Mint mondta: „a vallásfelekezet sokkal jellegzetesebb és határozottabb, amellett szinte közigazgatásilag is nyilvántartott ismertető jele minden embernek, így tehát az adatok bevallása is feltétlenül jobb, mint a népi eredeté, vagy az anyanyelvé". Az 1992. évi népszámlálás felekezeti adatközlése összességében alkalmas az átfogó elemzésre, hiszen a lakosságnak mindössze 0,2 %-a nyilvánította ki azt, hogy nem tartozik egyik felekezethez sem. Az a tény, hogy a jelek szerint Románia igencsak „vallásos" ország, ötödfél évtized ateista propagandája után első pillantásra elgondolkoztató. Mintha – Dávid Zoltánt idézve – „a népszámlálás készítői mindenáron besorolták volna a lakosságot valamelyik vallás hívei közé". *(Hitel*, 1993. 2. sz.*)* A népszámlálás azonban nem vallásszociológiai felmérés; nem a hitbéli meggyőződés vagy a tényleges vallásgyakorlat vizsgálata a célja. A romániai viszonyok között a felekezeti vallomás hangsúlyozottan nemzeti tartalmakkal is telítődik. (Még az sem furcsállható, ha egy szakember – az Országos Statisztikai Bizottság elnöke – érzelmes megnyilatkozásra ragadtatja magát: *büszke a román nép jellemére*, mely töretlenül megőrizte ősi hitét.) *(Erdélyi Napló*, 1992. jún. 18.*)* A felekezeti adat ennélfogva minden értelemben „hithű" számnak tekinthető, s joggal feltételezhetjük, hogy benne – kivételes esetektől eltekintve – a felekezeti kötődésben is megnyilvánuló kulturális hovatartozás, azaz vallás és nemzetiség egybeesése fejeződik ki.

A történelmi magyar egyházak híveinek számát Erdélyben a népszámlálás előzetes közlése összesen 1733083-ban állapította meg. (Római katolikus 842259, református 794632, unitárius 75846, zsinatpresbiteri evangélikus 20346.) E felekezetek közül megközelítőleg teljes létszámban csupán a református és az unitárius egyház híveit tekinthetjük magyarajkúnak. A temesvári zsinatpresbiteri evangélikus egyházmegyében már szlovák anyanyelvű egyházközségeket is találni mintegy 5 ezres lélekszámmal (közülük a legnagyobb a nagylaki), sőt román gyülekezetekkel is számolnunk kell. A római katolikus egyház nemzetiségileg tarkább. A temesvári egyházmegye területén a németek, horvátok, csehek, krassovánok, részben a szlovákok és bizonyos számban a bolgárok is katolikusnak tekintendők. Ugyancsak katolikusok a nagyváradi és a szatmári egyházmegye területén élő németek és szlovákok. A gyulafehérvári püspökség területén szintén föllelhető pár ezer német anyanyelvű katolikus. *(Heti Magyarország*, 1993. júl. 23.*)*

Katolikusnak veendők a lengyelek, sőt még az ukránok közül is kb. 5 ezren. *(Romániai Magyar Szó*, 1991. júl. 17.*)* Valamennyi egyházmegyében találni vegyes házasságból származó román híveket, bár számszerűen komolyabb tényezőt inkább a moldvai megyékből betelepedett román nemzetiségű katolikusok jelentenek. (Esetükben a több tízezres szám sem kizárt. *Limes*, 1989. 1. sz.) Az említett kisebb nemzetiségekhez tartozókat összegezve a nem magyar katolikusok száma mintegy 110 ezer. A feltételezett román diaszpórával együtt azonban – figyelembe véve, hogy a töredék etnikumok tagjai közül a népszámlálások idején sokan a román nemzetiségűek számát gyarapítják – a „magyar" egyházak híveiről közzétett adatot akár 150 ezer fővel is csökkentenünk kell.

A népszámlálási kimutatás alapján a történelmi egyházak magyar híveinek száma Erdélyben 1 millió 600 ezer körül állapítható meg. *E szám nem sokban tér el a nemzetiség szerint közölt adattól*, ami első pillantásra óhatatlanul is kétséget ébreszt: vajon a korreláció nem a népszámlálás készítőinek szándékosságát tükrözi-e? Érdemes tehát egybevetni e számot az egyházi kimutatásokkal. A reformátusokról és az unitáriusokról kapott szám nagyjából egybevág a korábbról ismert adatokkal. Különböző hivatalos források a nyolcvanas évek végén a reformátusok számát országosan 700–715 ezerre, az unitáriusokét 70–75 ezerre tették. *(Milyen nemzeti kisebbségek élnek Romániában?* Sepsiszentgyörgy, 1990, *Romániai Magyar Szó*, 1991. júl. 17.*)* Mivel a református gyülekezetekről készült nyilvántartások hiányosak – a hívek tényleges köre a közölt adatoknál akár 20 százalékkal is nagyobb lehet *(Századok*, 1992. 3/4. sz.*)* – az összehasonlításhoz célszerűbb a mértéktartó 800–850 ezres becslést alapul venni. Feltűnően kevesebben vannak az eddig tudott 32 ezerhez képest a zsinatpresbiteri evangélikusok. Ehhez hozzájárulhatott, hogy a népszámlálók esetenként összekavarták a magyar és szász evangélikus egyházakhoz tartozókat. *(Romániai Magyar Szó*, 1993. december 9.*)* A jelzett – félhivatalos közlésen alapuló – forrásokban szereplő 800–900 ezerrel szemben az erdélyi magyarajkú katolikusok száma is kevesebb, bár ez alapján nehéz messzemenő következtetést levonni, mivel nem tudni, hogy az előbbi szám magában foglalja-e a Kárpátokon túli magyar katolikusságra vonatkozó – meglehetősen bizonytalan – becsléseket. Az erdélyi püspökségek 1990–1991-ből származó kimutatásai összesen 932 ezer különböző anyanyelvű hívet tartottak nyilván (gyulafehérvári egyházmegye 542164, temesvári egyházmegye 158880, nagyváradi egyházmegye 111085, szatmári egyházmegye 120000) *(Vasárnap*, 1993. május 2.*)*. Ehhez viszonyítva a népszámlálás 842 ezres adata 90 ezer fős fogyást jelez. A csökkenésre – a németeket is érintő – elvándorlás és az idesodródott görög katolikusok egyházukhoz történő visszatérése részbeni magyarázatot adhat. Az előző számok tükrében mindenesetre óvatosan kell kezelnünk az esetleges népszámlálási manipulációk kérdését. Az időnként kampányszerűen meghirdetett „alternatív népszámlálás", „nemzetiségi önszámlálás" kétes kimenetelű akciója helyett célravezetőbb lenne az energiákat mindenekelőtt egészen pontos egyházi nyilvántartások megszervezésére, felekezeti népmozgalmi kimutatások vezetésére, központi összesítésére és közzétételére fordítani.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy magyarokat más felekezetek soraiban is találunk. Régebben például igen jelentős magyar felekezetnek számított az izraelitáké. Ma azonban az Erdélyben összeírt 2857 izraelitából legfeljebb 1,5–2 ezer a magyar. Jelentékeny viszont a görög katolikus magyarok száma; hívei körét Pallai Béla szatmári főesperes 50 ezer főnyire becsüli. *(Romániai Magyar Szó*, 1992. aug. 29/30.*)* Szóba jöhetnek még a megerősödött neoprotestáns és más vallási közösségek is (pün-

kösdisták, baptisták, adventisták, evangéliumi szabad keresztények), esetükben már tágabb tere nyílik a találgatásnak. Nagy részük román nyelven fejti ki tevékenységét, bár nem ritka, hogy a vegyes vidékeken kettő-, sőt háromnyelvű gyülekezetet hoznak létre. *(Orient Expressz*, 1993. jún. 11.*)* A szórványvidéken nem bevett a kettős nyelvhasználat, s általában is elmondható, hogy a neoprotestáns gyülekezetekben kisebb az anyanyelv értéke, mint a történelmi egyházakban. *(Romániai Magyar Szó*, 1992. nov. 11.*)* Az idézett források közül van, amelyik az idetartozó magyar hívek számát csupán 23,4 ezerben, többségük azonban 80–90 ezerben adja meg. A népszámlálás által a fenti egyházaknál Erdélyben jegyzett 294144 hívő közül a magyarokat mechanikusan – megyénkénti arányszámaik alapján – becsülve 50 ezer körüli értékhez jutnánk. Az egyéb nem részletezett vallási közösségekhez tartozók, az ateisták és a felekezeten kívüliek, valamint a vallási hovatartozásukról nem nyilatkozottak között az előzőhöz hasonló módszerrel 10–15 ezer magyar feltételezhető. Mindezek alapján, s figyelembe véve, hogy a hivatalos nemzetiségi besorolás alapján olyanokat is leszámítottunk a történelmi egyházak hívei közül, akik magyarok (pl. a Szatmár vidéki sváb származásúakat), a négy nagy felekezet adataiból nyert szám akár 100–125 ezerrel is magasabb lehet. Így – a népszámlálás adataiból következtetve – az Erdélyben élő magyarok száma *felekezeti alapon 1 millió 700 ezer körül becsülhető.*

4. táblázat: *Az erdélyi magyarok becsült száma az 1992. évi népszámlálás felekezeti adatközlése alapján* (ezer fő)

	Egyházi közlés	Népszámlálás	Ebből magyar
„Történelmi" magyar egyházak:			
római katolikusok	932,0	842,3	700,0–730,0
reformátusok	800–850,0*	794,6	790,0
unitáriusok	70–75,0	75,8	75,0
zsinatpresbiteri evangélikusok	32,0	20,3	15,0
együtt	1835,0–1890,0	1733,0	1580,0–1610,0
egyéb felekezetek és felekezeten kívüliek:**			
izraeliták	...	2,9	1,5
görög katolikusok	...	209,2	50,0
egyéb részletezett***	...	294,1	50,0
egyéb nem részletezett****	...	44,7	10,0
ateisták	...	3,9	0,7
felekezeten kívüliek	...	15,6	3,3
nem nyilatkozott	...	8,0	1,5
		578,4	117,0

* a hiányos nyilvántartások kiigazításával becsült adat

** a magyar nemzetiségűek megyénkénti arányszámai alapján becsült adatok (kivéve: izraeliták, görög katolikusok)

*** pünkösdisták, baptisták, adventisták, evangéliumi szabad keresztények

**** a muzulmánok, óortodoxok és óhitű keresztények nélkül

Homogén nemzetiség?

Kalandozásunk a számok világában – amibe némi „statisztikai kalandorság" is vegyült – tanúsítja, hogy a népszámlálás előzetes nemzetiségi adatközlése alapján alkotott kép leegyszerűsített és félrevivő. A politikai felhangokkal kísért hivatalos megnyilatkozások s az eleddig egyetlenként közzétett számadat megfellebbezhetetlennek tűnő „ítélete" okozta riadalom hatására a *„hányan vagyunk"* vált a nemzetiségi önismeret központi kérdésévé. Holott mindenekelőtt azt kellene végiggondolni, *kik is azok*, akiknek a „pontos" számára kíváncsiak vagyunk. Többnemzetiségű országban, amiként „homogén nemzet", úgy „homogén nemzetiség" is csak politikusok vágyálmaiban létezik. Ez a statisztika nyelvére lefordítva azt jelenti, hogy *nemzetiségileg vegyes környezetben* az etnikai identitás sokrétű jelenségét csupán az egyik, vagy csupán a másik szempont alapján lehetetlen pontosan számszerűsíteni. Egyelőre csak annyi bizonyos, hogy – minden körülmény között és mindenek ellenére – 1 millió 600 ezer erdélyi lakos magyar nemzetiségűnek találtatott. *De ebből egyáltalán nem következik, hogy a mostani népszámlálás szerint csak ennyi lenne a magyarok száma.* Azt ugyan később sem fogjuk megtudni, hogy elfogult adatfelvevőknek hány ember magyarságát sikerült elvitatniuk, de az előbbiekből következően akadnak kategóriák, melyek még „vita tárgyát" képezhetik – az idetartozók az anyanyelvi adatsorokban magyarként előkerülhetnek. *A végleges anyanyelvi adatnak kedvezőbbnek kell lennie a nemzetiséginél*, amit a korábbi népszámlálások során rögzített interetnikus kapcsolódások is valószínűsítenek. E kapcsolatok számszerű alakulását az alábbi *országos* adatsor szemlélteti.

5. táblázat : *A romániai magyarság etnikumközi kapcsolatai a korábbi népszámlálások adatközléseiben*

Év	Magyar anyanyelvű	Ebből más nemzetiségű	Magyar nemzetiségű	Ebből más anyanyelvű	Anyanyelvi és nemzetiségi adatok különbözete
1956	1653700	88741	1587675	22716	66025
1966	1651873	49614	1619592	17333	32281
1977	1720630	50062	1712853	42285	7777

Látható, hogy 1956-ban a magyar anyanyelvűek száma 66 ezerrel több volt, mint a magyar nemzetiségűeké. A táblázatból az is kiderül, hogy a statisztikai értelemben „kettős identitású" személyek száma nagyobb, mint az anyanyelvi és nemzetiségi számadatok puszta különbözete. Jóllehet, ez a különbség 1977-ig a töredékére csökkent, az eltérő identitásúak száma nagyjában-egészében változatlan maradt. (A második oszlop értékei csökkentek, ami egyes nyelvileg asszimilálódott rétegek távozásának tudható be, a negyedik oszlopéi viszont emelkedtek, ami erősödő disszimilációt sejtet.) Érdekességként megemlíthető, hogy ha a táblázat összefüggései alapján *mindazok* számát összegeznénk, akik *valamelyik* szempont szerint az adott etnikumhoz (esetünkben a magyarsághoz) tartoznak, akkor mind az anyanyelvi, mind pedig a nemzetiségi adatnál magasabb értékhez jutnánk. Logikailag ez a művelet a következőképp végezhető el. Az első és a második, illetőleg a harmadik és a negyedik oszlop értékeinek különbözete egyaránt az „azonos nemzetiségűek *és* anyanyelvűek" számát adja. (Ez 1956-ban 1564959, 1966-ban – feltűnően egyezve az *előzetesen* közzétett 1602604 fős eredménnyel – 1602259, 1977-ben pedig 1670568 volt. Utóbbi szám az akkori népszámlálási

kötet botrányos adatközléséből származik.) Ha viszont az „azonos nemzetiségűek és anyanyelvűek" számát megnövelnénk a második és negyedik oszlop értékeivel, azaz az „eltérő nemzetiségűek és anyanyelvűek" számával, akkor *mindazok* számához jutnánk, akik „nemzetiség *vagy* anyanyelv" szerint az illető etnikumhoz tartoznak. Ez a – képzeletbeli – érték a magyarság esetében 1956-ban 1676416, 1966-ban 1667206, 1977-ben pedig 1762915 volt. E logikailag helytálló eljárást persze valamennyi etnikum esetében meg kellene ismételnünk. Ily módon – tekintettel a valamennyi etnikum számát értelemszerűen megnövelő átfedésekre – az ország összlakosságánál lényegesen magasabb értékhez jutnánk. Ez a különbözet (az eltérő nemzetiségűek és anyanyelvűek etnikumonkénti számainak országos összege) 1956-ban 346660, 1966-ban 177803, 1977-ben pedig 318200 volt. Az a gyakran feltett kérdés, hogy mennyi a magyarok (románok stb.) száma, természetesen így is megválaszolható. A lehetséges értékek közüli legmagasabb – *gyűjtő* – szám kétségtelenül jobban hangzik. (A másik fél adatait ízekre szedő bírálatokat áttanulmányozva, mind román, mind pedig magyar oldalon gyakorta találkozni hasonló módszerű *becslésekkel*. A – maguk részéről – jóhiszemű „népszámítgatók" annak érdekében, hogy minél magasabbnak mutassák ki saját etnikumuk számarányát, többnyire egybemossák, illetve önkényesen előtérbe helyezik az etnikai identitás egyes jellemzőit. Ez természetszerűleg az adott népcsoport számára legkedvezőbb eredményhez vezet.) De ne felejtsük el, hogy ez a válasz statisztikailag irreleváns, s az így *származtatott értékek nem helyettesíthetik* a nemzetiségstatisztika általánosan elfogadott ismérvei szerinti, azaz a *nemzetiségi* és az *anyanyelvi alapadatokat*. E módszer, különösen annak hivatalosan szentesített alkalmazása (miként azzal a bukaresti statisztikai szolgálat az 1977. évi népszámlálási kötetben a románság számának megállapításakor élt) tudományosan minősíthetetlen és a politikailag motivált „harci statisztika" eszköztárába tartozik.

Az egyes nemzetiségeket ezernyi szállal összekötő interetnikus kapcsolatok rejtett összefüggései csak az alapadatok feldolgozása során készített kereszttáblázatokból deríthetők ki. Ezekre még várnunk kell, de bizonyos jelek szerint a mostani népszámlálásnak már a nyers etnikai számai is nyilvánvalóvá (s az 1977. évieknél szembetűnőbbé) fogják tenni a kettős kötődés tényét. Íme néhány erre utaló előzetes részadat: Bihar és Maros megyékben, ahol – román szociológusok megállapítása szerint – a cigányság „több mint kétharmada magyarul beszél és magyarnak vallja magát" *(Merfea, Mihai*: Ţiganii, Braşov, 1991*)*, a cigány nemzetiségűek száma 1977-hez képest 12014-ről 23030-ra, illetőleg 20019-ről 34581-re emelkedett, ugyanakkor a magyaroké kb. ugyanilyen mértékben fogyott. Szatmár megyében, ahol a cigányság nyelvi asszimilációja nagyjából a hivatalos etnikai arányszámokat tükrözi, számuk megduplázódott (5256-ról 10553-ra nőtt). Hargita és Kovászna megyékben a helyi cigányság – legalábbis nyelvileg – szinte teljes egészében a magyarságba integrálódott. Hivatalosan kimutatott számuk még valamelyest csökkent is; az 1977. évi 6750-nel szemben 1992-ben 6670 volt, noha e két megyében a cigány lakosság számát egy 1981-ből származó felmérés 16715-ben állapította meg. (Nem véletlen, hogy a népszámlálás idején zajlott sajtópolémiában román részről itt külön vádpont volt a cigányok magyarként történő bejegyzése.) Mindenesetre Sepsiszentgyörgyön 1977-ben csak 93 cigányt írtak össze, most viszont 868 cigány nemzetiségűt találtak, akik közül mintegy 800-an magyar anyanyelvűnek vallották magukat. *(Háromszék*, 1992. ápr. 3.*)* Szatmárnémetiben, ahol 1977-ben 991 német és sváb nemzetiségűt regisztráltak, az összeírás most – a szakadatlan kivándorlás ellenére is – 3546 németet talált. Nagykárolyban ugyanez a szám 406-ról 1150-re

emelkedett. Túrterebes községben hatvan év után először ismét sokan – szám szerint 511-en – németnek vallották magukat, ám közülük senki sem beszéli a nyelvet. *(Romániai Magyar Szó*, 1993. febr. 4.*)* Nem tudjuk, miképp alakul majd a – nemzeti egyháznak számító felekezetük alapján – többségükben bizonyára román nemzetiségűek közé sorolt görög katolikus magyarok sorsa; remélhetően az anyanyelvi adatoknál közülük is sokan felbukkannak. (Szatmár megyében a történelmi egyházak és az izraelita felekezet hívei között a feltehetően magyarként összeírtak száma – ehhez a német, szlovák, zsidó stb. nemzetiségek leszámításával jutni – 136,5 ezer. Ez az érték nagyjából megegyezik a magyar nemzetiségűek hivatalosan 140 ezerben jegyzett számával. Ugyanitt azonban a népszámlálás 35665 görög katolikust is talált, akik közül – Pallai Béla főesperes közlése alapján – mintegy 20–25 ezren magyar anyanyelvűek.)

A kép teljességéhez hozzátartozik – bár az előzőekben jelzett markáns tendenciákat számottevően nem módosítja –, hogy szórványvidéken, sajátos körülmények között a nyelvi asszimiláció erősebbnek bizonyulhat a nemzetiségi tudat eróziójánál. Nem véletlen, hogy éppen a magyarok által legkisebb számban és arányban lakott négy megye (Fehér, Beszterce-Naszód, Krassó-Szörény és Szeben) az, ahol az előző népszámlálások alkalmával a magyar nemzetiségűek száma „rendhagyó" módon meghaladta a magyar anyanyelvűekét. Az 1992. évi népszámlálásból ismert esetek közül a legszembetűnőbb a Beszterce-Naszód megyei Óradna községé, ahol az 1977-es mélypont után a magyar nemzetiségűek száma 397-ről 628-ra ugrott, s így itt most *tízszer* (!) annyian tartják magukat magyarnak, mint ahányan bevallottan beszélik anyanyelvüket. *(Romániai Magyar Szó*, 1993. december 9.*)*

Kérdéseinkre az 1992. évi népszámlálás végleges adatközlése adhat választ

E kiragadott példák is megerősítik, hogy az etnikai identitás sokaknál nem csupán az egymást követő adatfelvételek időbeliségében, hanem az adott népszámlálás pillanatfelvételében is „dinamikus" állapot. Az ő „hovatartozásuk" csak az eltérő bevallások bonyolult hálózatának ismeretében ítélhető meg. Ez a szövedék az *összes, kellően részletezett* etnikai vonatkozású adat birtokában, az anyanyelv-, nemzetiség- és felekezetközi átfedések kimutatásával fejthető fel. Közzétételük a román statisztikai szolgálatnak – már csak jóhiszeműségét is bizonyítandó – elemi érdeke. E számok segítségével árnyaltabb képet alkothatunk arról a – helyenként csak elmosódó, időnként csak változó kontúrral körvonalazható – nemzetiségi társadalomról, melynek „hiteles" és „pontos" lélekszámára kíváncsiak vagyunk.

Felvetődik még az *adatok megbízhatóságának* kényes kérdése. Ami az összeírás szabálytalanságait, rendellenességeit illeti, azok az RMDSZ népszámlálási visszaéléseket vizsgáló különbizottságának egyik tagja szerint – a nyilvánosság ellenőrző szerepének is köszönhetően – valószínűleg nem öltöttek olyan méreteket, hogy jelentősebb torzulásokat okoztak volna. *(Változó Valóság*, 1992. jan. 24.*)* Remélnünk kell azt is, hogy – Kovács Alajos szavaival élve – „a feldolgozás bizonyára alkalmazkodott a bevallott adatokhoz". Mások nem előlegeznek bizalmat; véleményük szerint nem zárható ki valamiféle „központban történő csalás", vagyis annak eshetősége, hogy az összesítések során az „ottani adatismerők az eredményekből letagadhatnak egy bizonyos mennyiséget". *(Romániai Magyar Szó*, 1992. márc. 14/15.*)* Ez történhet esetleg „számítástechnikai trükkök" segítségével, hiszen gyerekjáték az adatokat „sminkelő" programot írni. A népszámlálás nemzetiségi vonatkozású kérdéseire adott válasz – különösen politikailag túlfűtött légkörben – tudatos választás. Egyfajta *népszavazás*. S ez nem csupán

képletesen értendő: a népszámlálás az alkotmányról decemberben tartott referendum és a február eleji helyhatósági választások közötti félidőben, azok hangulatához igazodva zajlott le. Nem egy, a romániai magyar sajtóban megjelent felhívás kezdetben szó szerint is népszavazásként emlegette. Kézenfekvőnek tűnik tehát az esetleges manipulációkkal kapcsolatos aggályokra analógiás válaszként a legutóbbi romániai parlamenti választás egyik nemzetközi megfigyelőjének (egy számítástechnikai szakembernek) a véleményét idézni. Bár nem győződhetett meg arról, hogy a szavazatösszesítés valóban korrekt volt-e, mivel „sem a számítástechnikai rendszert, sem a programokat, sem a számítógépeket, sem a rendszer bemenő és kimenő adatait nem lehetett ellenőrizni", tapasztalatai alapján mégis úgy vélte, hogy a „szavazatszámlálás ellenőrizhetetlensége, a választási csalások ellenére feltehetően a hivatalosan közölt adatok *lényegükben, tendenciájukban megfelelnek a választók akaratnyilvánításának*". [Kiemelés tőlem.] Az más kérdés, hogy az akaratnyilvánítás milyen értékválasztást tükröz, de ez már nem statisztikai elemzés tárgya. *(Pro Minoritate*, 1992. 9/10. sz.*)*

A számbeli eredmény és a tényleges állapotok lényegi megfelelését egyelőre a népszámlálás esetében is csak *feltételezni* tudjuk. A számok érvényessége, azaz a népszámlálás hitelessége azonban – a választási eredményektől eltérően – a „rendszer" kimenő (település-, esetleg lakónegyedszintű) adatainak birtokában *bizonyos fokig* ellenőrizhető lesz. Akkorra jelenlegi kételyeink is célirányosabbá válnak. Hipotézisünk szerint az eddig közzétett „féloldalas" számok sugallta összképet az anyanyelvi adatoknak pozitív irányban módosítaniuk és/vagy – az interetnikus átfedések révén – kellőképpen árnyalniuk kell. Ahol mindezek figyelembevételével sem kapunk kielégítő magyarázatot esetleges kérdéseinkre, ott – de csakis ott, tehát *részlegesen* – szükségessé válhat a számok kiigazítása, esetleg új adatgyűjtés kezdeményezése. Ehhez azonban mindenekelőtt a népszámlálás végleges adatainak ismerete szükségeltetik.

Kiegészítő megjegyzések a legfrissebb adatok ismeretében

Nem sokkal a kézirat leadása után a bukaresti statisztikai hivatal megkezdte az eddig hiányolt adatok nyilvánosságra hozatalát. Vélelmeink helyébe tehát „hivatalosan hiteles" információk kerültek; a „valószínű tények" immár nem cél-, hanem kiindulópontjai következtetéseinknek. Izgalmas kihívás ez a szerző számára, hiszen feltevéseit és előrejelzéseit olyan pillanatban bocsátja az olvasóközönség elé, amikor azok bizonyos fokig már túlhaladottá váltak. Ezért az olvasó talán megbocsátja neki, ha a friss ismeretanyaggal kapcsolatos első reflexióit – rendhagyó zárszóként – ezúton siet megosztani vele.

A végleges eredmények szerint a magyar nemzetiségűek száma Romániában 1 millió 625 ezer (Erdélyben 1 millió 604 ezer), a magyar anyanyelvűeké pedig 1 millió 639 ezer (Erdélyben 1 millió 620 ezer). Alaptalannak bizonyult tehát az a várakozás, hogy az anyanyelvi számadat lényegesen magasabb lesz a nemzetiséginél. A romániai magyarság etnikumközi kapcsolatai a korábbi népszámlálásokkal összevetve az alábbiak szerint alakultak:

	Magyar anyanyelvű	Ebből más nemzetiségű			és pedig		
			román	cigány	német	zsidó	egyéb
1956	1653700	88741	45966	8625	6131	22910	5109
1966	1651873	49614	28152	6526	3959	7790	3187
1992	1639135	48845	15378	18860	11642	1273	1692

	Magyar nemzetiségű	Ebből más anyanyelvű	román	cigány	német	jiddis	egyéb
				é s p e d i g			
1956	1587675	22716	18937	879	2669	8	223
1966	1619592	17333	14668	652	1739	4	270
1992	1624959	34669	32949	656	806	3	255

1977-hez képest az interetnikus átfedések köre is szűkülőben van. (L. az 5. sz. táblázatot.) Ezen belül inkább olyan jellegű kettős identitások megerősödésének lehetünk tanúi, melyek a magyarság további veszteségeit vetítik előre. A német nemzetiségű magyar anyanyelvűek számának hirtelen növekedése a Szatmár vidéki újsváb öntudat feltámadását látva előre „borítékolható" volt. A magyar nyelvű cigányok statisztikai gyarapodása sem okoz különösebb meglepetést, legfeljebb annyiban, hogy a kimutatottnál lényegesen magasabb értékre számítottunk. Nem teljesen váratlan – ám annál nyugtalanítóbb – fejlemény a román–magyar interetnikus viszonylatok megfordulása. Mint korábban magunk is jeleztük, a román nemzetiségű, ám magyar anyanyelvű személyek számát a reálisan számítható félszázezerrel szemben már az 1977. évi népszámlálás is mindössze 20–25 ezerben állapíthatta meg. (Varga E. Árpád: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén*, Bp. 1992.) Ez az érték a népszámlálási kimutatás szerint tovább csökkent. A magukat (egyelőre még) magyar nemzetiségűnek valló román anyanyelvűek száma viszont ugrásszerűen megnőtt, ami a magyarság számerejét jelentősen gyengítő asszimilációs mozgásokat sejtet az államnyelv irányában. E tipikus szórvány-jelenség ma már nem csupán a korábban említett négy megyét jellemzi: a magyar nemzetiségűek száma Arad, Temes, Brassó, Hunyad, Máramaros és Kolozs megyékben is magasabb, mint a magyar anyanyelvűeké.

E jelenség értelmezését új lehetőségekkel gazdagítja a felekezeti kereszttáblázat.

	Nemzetiség						
	összesen	román	magyar	cigány	német	zsidó	egyéb
Felekezet	22810035	20408542	1624959	401087	119462	8955	247030
ortodox	19802389	19322047	27828	342130	8126	317	101941
római katolikus	1161942	361324	669420	19275	70983	97	40843
református	802454	16140	765370	17598	2792	28	526
görög katolikus	223327	191453	23393	3569	1900	21	2991
unitárius	76708	1457	74021	910	170	13	137
ágostai evangélikus	39119	3660	7201	229	27313	11	705
zsinatpresb. evang.	21221	1694	12842	41	2858	2	3784
izraelita	9670	1716	193	14	56	7566	125
pünkösdista	220824	202220	4339	7919	500	82	5764
baptista	109462	94358	12845	932	438	9	880
adventista	77546	66058	8280	1694	351	2	1161
evang. szab. kereszt.	49963	43888	2393	920	2223	14	525
egyéb	172626	70809	12116	1683	1377	189	86452
ateista	10331	8920	616	235	80	255	225
felekezeten kívüli	24314	17002	3277	3203	198	310	324
nem nyilatkozott	8139	5796	825	735	97	39	647

A fenti adatsor és a tanulmány 4. táblázata csak bizonyos korlátozásokkal vethető egybe. Ez ugyanis a *végleges* felekezeti adatok *országos* összegeinek *nemzetiség* szerinti megoszlását tartalmazza, míg amaz az *előzetes* adatközlés *erdélyi* részeredményeit osztja szét a feltételezett *nyelvi* hovatartozás alapján. A prognózisunk és a népszámlálási végeredmény közti eltérés alapvető oka azonban így is hamar szembetűnik. A 4. táblázat az egyéb felekezetek és felekezeten kívüliek csoportjában a magyarok számát 117 ezerben összegzi, itt ugyanezen kategóriáknál 96 ezer magyart találunk. A nem túl számottevő különbség oka, hogy a jobbára Erdélyben elterjedt pünkösdista és baptista felekezetben a magyarok – előzetes feltevésünkkel szemben – számerejüknél kisebb arányban képviseltették magukat. A görög katolikus magyarok száma is elmarad az egyházi vezetőjük által jelzettől, e negatívumot azonban kiegyenlíti az ortodox többlet. *Lényegi hiány ott jelentkezik, ahol a legkevésbé vártuk volna*, vagyis a „történelmi" magyar egyházaknál. A római katolikus, református, unitárius és evangélikus felekezetek magyar nemzetiségű híveinek száma ugyanis országosan 1 millió 529 ezer, Erdélyben pedig – feltételezve, hogy a Kárpátokon túli magyarok túlnyomórészt ugyancsak ezen egyházakhoz tartoznak – mindössze 1 millió 508 ezer. *Az általunk feltételezettből hiányzó 100 ezer magyar tehát itt tűnik el.* E hiányt – várakozásunkkal ellentétben – csak némiképp enyhíti a magyar anyanyelvűek Erdélyben kimutatott 16 ezres többlete. Nagyon durva általánosítással azt mondhatjuk, hogy a történelmi felekezetek elveszett magyarságát a népszámlálásban románként és cigányként összeírtak soraiban kell keresnünk. A római katolikus, református és unitárius cigányokat, illetőleg a református és unitárius románokat teljes számban, a római katolikus románok közül pedig mintegy 80 ezret Erdélyben feltételezve, s az így kapott számból a magyar anyanyelvű románokat és cigányokat levonva éppen az előbbi, ominózus 100 ezres értékhez jutunk. A veszteség egy része tényleges, más része bizonyára fiktív. Nem érdektelen történelmi párhuzamot vonni. A „más vallásúak" soraiban a századelő magyar népszámlálásai ugyanígy az uralkodó nemzethez tartozók előretörését jelezték, nyilvánvaló asszimilációs színezettel. A mai Erdély területén a görögkeleti magyarok száma 1900 és 1910 között 20,9 ezerről 25,1 ezerre, a görög katolikus magyaroké pedig 63,3 ezerről 82 ezerre nőtt. Ez 20,4, illetve 29,5 százalékos gyarapodásnak felel meg, szemben e felekezetek 7,8, illetve 11,7 százalékos természetes szaporulatával. A mai számadatok ellenkező előjelű „offenzíváról" tanúskodnak. 1910-ben a római katolikus románok száma Erdélyben csupán 7,3 ezer, a református románoké pedig mindössze 1,3 ezer volt. A „magyar" vallású románok száma tehát azóta Erdélyben 11–12-szeresére nőtt, a „román" vallású magyaroké ellenben kevesebb mint a felére (ezen belül a görög katolikusoké harmadára-negyedére) csökkent. Utóbbiak java részét feltehetően az ortodox vallásúak között kell keresnünk, tekintettel a különböző hatalomváltásokat követő önkéntes vagy (1948-ban rendeletileg) kikényszerített áttérésekre. E tendenciák a visszájukra fordult államhatalmi viszonyok következtében érthetőek, sőt bizonyos fokig természetesek. A megváltozott érdekviszonyok érvényesülését ma már nem csupán a nemzetiségi, hanem – hasonlatosan a valamikori magyar népszámlálásokhoz – a nyelvi vallomásokban is regisztrálnunk kell. Csak ezzel magyarázható, hogy a más nemzetiségű, de hagyományosan „magyar" felekezetekhez tartozók körében miért olyan alacsony a felekezetnek megfelelő anyanyelvi bevallás. Az e körhöz tartozók java része hagyományosan két-, sőt többnyelvű. Jellegzetes példa erre a cigányság, amely vagy „rejtőzködik" a statisztikában, s ez esetben mind nemzetiségét, mind pedig anyanyelvét illetően azon néphez tartozónak vallja magát, amellyel elvegyülve él

(Hargita és Kovászna megyében leginkább magyarnak), vagy pedig, ha megvallja nemzetiségét, a más népességek közül többnyire inkább a román anyanyelvűek sorát gyarapítja. (Maros megyében 1992-ben 10617 római katolikus, református és unitárius cigányt írtak össze, a magyar anyanyelvű cigányok száma azonban mindössze 3606 lélek. A többiek, meglehet cigány vagy más anyanyelvűként lettek felvéve, hitéletüket bizonyára nem ezeken a nyelveken gyakorolják.) A többnyelvűek esetében a nemzetiségi statisztika tanácstalan, mert tényleges nyelvhasználatuk gyakorlatilag nem rögzíthető. Legfeljebb dominanciákat és preferenciákat állapíthatnánk meg az általuk beszélt egyéb nyelvek ismeretében. Ezek tudakolására a román statisztikai szolgálat ezúttal sem vállalkozott. Jobb híján tehát az anyanyelvi-nemzetiségi és nemzetiségi-felekezeti összefüggések mentén körvonalazódnak majd – megyénkénti és város-falu szerinti megoszlásuk ismeretében – a további „mélyfúrásokat" igénylő vizsgálati terepek. E vizsgálódásokra annál is inkább szükség lesz, mivel a jelekből ítélve az erdélyi magyarság egy része a népszámlálás számsorai között nyelvileg is „rejtőzködő" népességgé vált. Ezt a jelenséget nevezi a romániai magyar publicisztika az erdélyi magyarság „elcsángósodásának". Ha szelídebb párhuzamot keresünk, akkor úgy is fogalmazhatnánk, hogy a szórványban, városi diaszpórában, vegyes házasságban élők etnodemográfiai helyzete kezd a magyarországi nemzetiségekéhez hasonlatossá válni. E jelenségkörre – akárcsak nálunk – itt sincsenek statisztikailag egyértelmű és egyszerű magyarázatok.

